

AZERBAYCAN KÜLTÜREL MİRASINA YÖNELİK ERMENİ TAHRİBATI VE İŞGALDEN KURTARILAN BÖLGELERDEKİ RESTORASYON ÇALIŞMALARINA DAİR TARTIŞMALAR

Vefa KURBAN*– Berrin SARI**

Öz

2020 II. Karabağ Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bölgedeki Ermeni işgali de sona ermiştir. Yaklaşık otuz yıldır süren işgalin bitişi takiben Azerbaycan, işgalden kurtarılan bölgelerde Hristiyan Kafkasya Albanları ile Türk-İslam topluluklarından kalan kültürel mirasın geniş çaplı restorasyonunu başlatmıştır. Ancak Ermenistan, bu restorasyon sürecinin bir "iz silme" politikası olduğu yönünde asılsız iddialarını sürdürmektedir. Bölgede Ermenilere ait olduğu iddia edilen kültürel mirasın kasten yok edildiği iddiası, Batı dünyası tarafından da benimsenmekte; Ermenistan'ın temelsiz ve çelişkili tarihsel anlatıları ile Azerbaycan'ın kendi ata topraklarındaki varlığı sorgulanmakta ve Azerbaycan'ın uluslararası itibarı zedelenmektedir. Bunun dışında Karabağ ve çevresinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen kültürel miras kıyımı yeterince gündeme getirilmemektedir. Azerbaycan'a yöneltilen suçlamalar karşısındaki savunmalar Azerbaycan'ın ulusal medyası ve Türkiye'nin çabalarıyla sınırlıdır. Çalışmanın temel amacı, Azerbaycan halkının öz yurdu üzerinden uğradığı haksız ithamı değerlendirmek ve Ermenilerin "iz silme" politikasını açığa kavuşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kültürel Miras, Güney Kafkasya, Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan.*

Abstract

Armenian Destruction of Azerbaijan's Cultural Heritage and Debates on Restoration Efforts in the Liberated Territories

Just as the end of the Karabakh War II in 2020, the Armenian invasion of Karabakh expired. Following the end of the invasion, lasting for around 30 years, the Azerbaijan Government launched a comprehensive restoration movement for legacies that remain Caucasian Albans and Turkic-

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir.

E-posta; vefa_rzayeva@yahoo.com ORCID 000-0002-8178-1544

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Mezunu, İzmir.

E-posta; berrinsari93@hotmail.com ORCID 0000-0002-2188-3637

(Makale Gönderim Tarihi: 02.01.2025 - Makale Kabul Tarihi: 10.07.2025)

Islamic communities. Although Armenia refers to the mentioned restoration movement as a “trace erasing policy”. The argument that the cultural legacy in the region, which they claim belongs to Armenians, was deliberately demolished was embraced by the Western World; Azerbaijanis’ historical existence in their motherland is quoted via Armenians’ unfounded and contradictory historical narratives, and Azerbaijan’s international reputation is discredited. Alongside cultural heritage genocide, made by Armenians, doesn’t carry on the agenda enough. Advocating efforts against unfair accusations, subjected to Azerbaijan, are limited by Azerbaijan’s national efforts and Turkey. The principal objective of this study is to examine the unjust accusations directed at the Azerbaijani people concerning their ancestral homeland and to shed light on the Armenian policy of “trace-erasing”.

Keywords: Cultural Legacy, South Caucasus, Karabakh, Azerbaijan, Armenia.

Giriş

Son iki asırdır Azerbaycan topraklarına yönelik Ermeni saldırıları, başlangıçta yerel etnik çatışmalar şeklinde ortaya çıkarken zamanla iki devlet arasında tam ölçekli savaflara evrilmiştir. Bu çatışmalar, Kafkasya’da uzun süredir devam eden istikrarsızlığın temel kaynaklarından biri olan Karabağ meselesi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Karabağ sorunu, tarihsel arka planı bakımından aslında yapay olarak inşa edilen “Ermeni meselesi”nin bölgesel bir yansımasıdır. Bu sorun yalnızca Azerbaycan’ı değil, aynı zamanda Türkiye’yi de içine alan geniş bir coğrafyada uygulanan sistematik provokasyon, baskı ve işgal stratejilerinin parçası hâline gelmiştir. Kafkasya, sözde “Ermeni meselesi”nin tarihsel gelişiminin en açık biçimde gözlemlenebileceği kritik bir coğrafyadır. Bölgede yaşanan kitlesel yer değiştirmeler, kültürel müdahaleler ve silahlı çatışmalar, bu meselenin somut tezahürleri olarak ortaya çıkmaktadır. Rusya İmparatorluğu’nun desteğini arkasına alan Ermeni siyasi aktörler, bu süreçte sadece bölgesel hâkimiyet sağlama amacı gütmemiş, aynı zamanda Türk, Alban ve Gürcü medeniyetlerine ait tarihî ve kültürel mirası da kendilerine mal etme çabasına girişmişlerdir. Bu yönelim, Ermenilerin Kafkasya’daki imajını şekillendiren temel unsurlar arasında yer almıştır.¹

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan savaş iki ülke [halk] arasındaki çatışmalar zincirinin en büyük halkasını oluşturmuştur. Eylül 2020’de patlak veren ve tarihi kayıtlara II. Karabağ Savaşı adıyla geçen bu çatışma 44 gün devam etmiş, Ermenistan’ın ağır mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Kasım 2020’de Rusya’nın öncülüğünde imzalanan Üçlü Bildiri Karabağ üzerindeki Ermeni işgalinin sona erdirilmesine yol açan son derece önemli bir belgedir. Böylece, çeyrek yüzyılı aşkın bir süre zarfında diplomatik yollardan çözülemeyen işgal süreci resmen sona ermiş,² Azerbaycan yıllardır

¹ Asker, 2015, s.446-509.

² Asker, 2021a, s.126.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

işgal altında tutulan topraklarının önemli bir kısmını geri almayı başarmıştır.³ Azerbaycan için önemli bir zafer olarak değerlendirilen bu anlaşma çerçevesinde, 15 Kasım 2020 itibarıyla Kelbecer'in, 20 Kasım 2020 itibarıyla Ağdam'ın ve 1 Aralık 2020 itibarıyla da Laçın'ın Ermeni güçleri tarafından boşaltılması kararlaştırılmıştır. Yaklaşık 27 yıl önce bu bölgelerden ayrılmak zorunda kalan Azerbaycanlıların ise evlerine geri dönmeleri öngörülmüştür. Anlaşma kapsamında, Laçın Koridoru'na Rus barış gücünün konuşlandırılması ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın batı bölgeleri arasındaki bağlantının Rusya'nın denetimi altında sağlanması gibi hususların nasıl çözüme kavuşturulacağı, Rusya'nın bölgede güvenilir bir aktör olarak görülmemesi nedeniyle bazı çevrelerde endişelere yol açmıştır.⁴

Ermenistan'ın, Karabağ Savaşı'nı sona erdiren Üçlü Bildiri'de üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmemesi ve Karabağ'daki silahlı unsurların fırsat buldukça Azerbaycan askerleri ile sivillere yönelik saldırılarda bulunması, bölgede kalıcı bir barışın henüz tesis edilemediğinin açık göstergesiydi. Öte yandan, bölgede konuşlu Rus Barış Gücü'nün bu ihlaller karşısında sessiz kalması ve Azerbaycan'ın egemenlik haklarını doğrudan ya da dolaylı olarak ihlal eden tutumlar sergilemesi,⁵ bölgedeki psikolojik ortamı giderek daha da gerginleştirmiştir. Bu koşullar altında, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, yerel bir antiterör operasyonu düzenlemek zorunda kalmıştır. Yaklaşık 23 saat süren bu operasyonun ardından, Hankendi'nin kontrol altına alınmasıyla birlikte Azerbaycan için işgal süreci tamamen sona ermiştir.⁶

Karabağ'daki Ermeni güçlerinin geri çekilmek zorunda kalmasından sonraki dönemde bölge, kültürel mirasın korunması vurgusuyla adından söz ettirmeye başlamıştır.⁷ Ermenilerin Karabağ üzerindeki iddiaları toprak haklarından kültürel mirasın tahribine yönelse de bu iddiaları oluştururken tarihsel gerçeklikleri çarpıtma yöntemine başvurdukları görülmektedir. Ermenistan, yaklaşık 30 yıl evvel Karabağ ve çevresini işgal ederken kullandığı "*Ermenileri Kafkasyalılaştırma*" odaklı tarihsel anlatıları,⁸ Karabağ'da Azerbaycan Hükümeti'nin sürdürdüğü restorasyon ve dönüşüm faaliyetlerini çarpıtırken de kullanmaktadır. Batı medyası ve uluslararası mercileri, bölgedeki kültürel miras tartışmaları konusunda ağırlıklı olarak Ermenileri desteklemekte;⁹ Azerbaycan ise sesini ağırlıklı olarak ulusal medyası ve Türkiye Cumhuriyeti

³ Ertl, 2023.

⁴ Kurban ve Çümen, 2020, s.20-29.

⁵ Asker, 2021b, s.323-334.

⁶ Yüce, 2024.

⁷ Maghakyan, 2022; Goukassian, 2022; Ghazanchyan, 2021.

⁸ Alizadeh ve diğerleri, 2021; Mavrakis, 2020; Sargsyan, 2017.

⁹ Bossche, 2024; European Parliament Legislative Observatory, 2022.

üzerinden duyurmaya gayret etmektedir. Bu bağlamda, Ermeniler tarafından üretilmiş yapay tarihsel anlatılarla bezenmiş bir tahribat iddiası üzerinden Azerbaycan'ın uluslararası itibarına gölge düşürülmek istenmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Ermeniler tarafından oluşturulan çarpıtılmış tarih anlatılarına karşı, tarihsel sürecin belge ve bulgulara dayalı olarak bilimsel yöntemlerle ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda odaklanılan temel araştırma soruları;

- “Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik kültürel miras odaklı suçlamalarının kapsamı nedir?”
- “Avrupa ve ABD'nin Azerbaycan'a yöneltilen tahribat suçlamalarına tutumu nedir?”
- “Karabağ ve çevresindeki Türk-İslam varlığının kökleri nereye dayanır?”
- “Ermenistan'ın Kafkasya'daki varlığı ve tarihsel süreçteki akıbeti nedir?”
- “Ermenistan'ın tarihsel anlatısı bağlamında Kafkasya Albanları kimdir?”
- “Azerbaycan Hükümeti'nin II. Karabağ Zaferi'nin ardından bölgede yürüttüğü restorasyon faaliyetlerinin temel dayanakları nelerdir?”
- “Karabağ ve çevresinde Ermenistan tarafından gerçekleştirilen kültürel tahribatın akıbeti nedir?”

1. Azerbaycan'a Yönelik Kültürel Mirası Yok Etme Suçlamaları

1980'lerin sonlarından itibaren Güney Kafkasya'da yaşanan jeopolitik dönüşümler, Karabağ bölgesini hem askeri çatışmaların hem de etnik gerilimlerin merkezi hâline getirmiştir. 1994 yılına kadar devam eden bu süreçte Karabağ ve çevresindeki yedi ilçe, Ermenistan tarafından işgal edilmiş;¹⁰ bu durum, 2020 yılında gerçekleşen II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın zaferiyle sona ermiştir.¹¹ Bölgedeki bu tarihsel kırılma, yalnızca toprak bütünlüğü açısından değil, aynı zamanda kültürel miras ve uluslararası hukuk bağlamında da önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir.

Bu bağlamda Ermenistan, çekilmek zorunda kaldığı Azerbaycan topraklarında, kendisine ait olduğunu iddia ettiği kültürel miras unsurlarına yönelik tahribat suçlamalarıyla Azerbaycan'a karşı uluslararası kamuoyunda bir karalama kampanyası yürütmektedir.¹² Azerbaycan'ı hedef alan ve aynı zamanda II. Karabağ Zaferi'nin meşruiyetini reddeden söylemlerden biri, Marut Vanyan tarafından Ermeni yayın organı Aravot'ta kaleme alınmıştır. Söz konusu yazıda,

¹⁰ Kurban, 2023, s.134.

¹¹ Ertl, 2023.

¹² Maghakyan, 2022; Goukassian, 2022; Ghazanchyan, 2021; The Armenian Mirror-Spectator, 2023.

bu çalışmanın da merkezinde yer alan “*iz silme*” iddiası çeşitli basın raporlarına dayanılarak gündeme getirilmiştir. Karabağ’ı Ermenistan’ın bir parçası gibi yansıtan başlık, II. Karabağ Savaşı’nın sonuçlarının Ermeniler tarafından hâlen kabul edilmediğini gösteren çarpıcı bir ayrıntıdır.¹³

Ermeni araştırmacı Dr. Anastasios Mavrakis de “*Arsag’ın Eski Ermeni Toprakları*” başlıklı çalışmasında Karabağ’ın antik çağlardan bu yana Ermenilere ait olduğunu öne sürerek, bu iddiasını, Amaras Manastırı örneğiyle destekleme çabasındadır. Ancak, tarihsel belgelerle yüzyıllardır Türk toprağı olduğu sabit olan Nahçıvan’ı da Azerbaycan’ın “işgali altında” olarak tanımlaması, Mavrakis’in yaklaşımını çelişkili kılmaktadır. Mavrakis, ayrıca bölgedeki kültürel gelişim ve refahın Selçuklu hâkimiyetiyle sona erdiğini öne sürmektedir.¹⁴ Ne var ki, Azerbaycan’ın Karabağ’ı yeniden kontrol altına almasının ardından söz konusu manastırın, Ermeni ziyaretçiler tarafından Rusya’nın koruması altında ziyaret edilmesi ve 2019 yılında başlatılan restorasyon çalışmalarının daha sonraki süreçte de devam ettirilmesi, Ermeni iddiaları üzerinde ciddi soru işaretleri doğurmaktadır.¹⁵

Nitekim Azerbaycan askerlerinin Amaras Manastırı çevresinde, sınırlar kesinleştirilmeden önce konuşlanmış olması, Ermeni basını tarafından “*askerler manastıra zarar vermemiş olsalar da Ermenileri tedirgin etmişlerdir*” şeklinde bir alt metinle yansıtılmıştır.¹⁶ Bu söylem, Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı iyi niyetten uzak tutumunun bir başka örneğidir. Ayrıca, güvenlik önlemleri alınmadan önce dahi Azerbaycan askerlerinin manastıra herhangi bir zarar vermemiş olması, tahribat suçlamaları üzerinde yeni şüpheler doğurmaktadır. 6. veya 7. yüzyıla tarihlendirilen manastırın altında, 1970’li yıllarda yapılan arkeolojik kazılarla bir yeraltı lojmanı da keşfedilmiştir.¹⁷

Ermenistan’ın Sovyet öncesi döneme ilişkin tahribat suçlamaları bağlamında öne sürdüğü en dikkat çekici örneklerden biri ise Gazançetsots (Kutsal Kurtarıcı) Katedrali’dir. 19. yüzyılın başlarında Rus Çarlığı’nın Karabağ’ı işgalinin ardından, Karabağ Hanlığı’na ait Divanhane’nin Rus askerlerinin ibadeti için dönüştürülmesiyle inşa edilen bu yapı hakkında Gröndal, “*Katedral 1887 yılında inşa edilmiş ve Ermeni toplumunun kültürel ve ekonomik refahının bir temsili olmuştur*” şeklinde bir değerlendirme sunmaktadır.¹⁸

¹³ Vanyan, 2024.

¹⁴ Mavrakis, 2020.

¹⁵ Ghazanchyan, 2021.

¹⁶ Armenia News, 2021.

¹⁷ AZERTAC, 2022.

¹⁸ Gröndal, 2023.

Bugün ise Gazançetsots Katedrali'nde yürütülen restorasyon çalışmaları üzerinden Azerbaycan'a yönelik tahrifat suçlamaları yapılmakta¹⁹ ve ülke, uluslararası kamuoyunda zor durumda bırakılmaya çalışılmaktadır. Oysa Azerbaycan Hükümeti, savaşın sona ermesinin ardından Karabağ'daki dini yapıları özüne sadık kalarak restore edeceğini beyan etmiş ve bu kapsamda söz konusu katedralin restorasyonuna derhal başlanmıştır. Azerbaycan tarafı, bu kiliselerin işgal yıllarında Ermeniler tarafından dönüştürülmüş Ortodoks ve Udi kiliseleri olduğunu vurgulamakta ve restorasyonun amacının bu yapıların orijinal hâline döndürülmesi olduğunu savunmaktadır.²⁰ Buna karşılık Ermeni tarafı, bu dönüşümü tanımamakta ve Azerbaycan'ın Karabağ'da gerçekleştirdiği her türlü restorasyonu "*Ermeni izlerinin silinmesi*" olarak nitelendirmektedir.

Bu noktada Ermenistan'ın geçmişte Karabağ'daki kültürel miras tartışmaları sırasında Gazançetsots Katedrali'nin 1992 yılında Azerbaycan tarafından askeri amaçlı depo olarak kullanıldığını öne sürmesi, ciddi bir çelişki doğurmaktadır.²¹ Zira aynı yapı hem "*Ermeni izlerinin silindiği*" hem de "*askeri depo olarak kullanıldığı*" iddialarına konu edilmekte; bu ise Azerbaycan'ın kendi kültürel mirasına zarar verdiği yönünde tutarsız bir suçlamayı beraberinde getirmektedir. Diğer bir ifadeyle, Ermeni tarafının öne sürdüğü iddialar kendi içinde tutarsızlık göstermektedir. Bir yandan Gazançetsots Katedrali'nin Ermeni kültürel mirasına ait olduğu ve Azerbaycan tarafından bu mirasın silinmeye çalışıldığı iddia edilmekte; diğer yandan savaş sonrasında yapının Azerbaycan tarafından restore edilmesi eleştirilmektedir. Oysa bir yapının hem kültürel mirasın yok edilmesi amacıyla hedef alınması hem de savaş sonrasında aslına uygun şekilde restore edilmesi iddiaları bir arada savunulamaz. Bu durum, Ermeni tarafının söylemlerinde ciddi bir mantıksal çelişki bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Ermenistan'ın suçlamaları yalnızca dini yapılarla sınırlı kalmamaktadır. Şuşa'daki Susanlıq (Erm. Moxhrenes) ve Daşaltı (Erm. Karin Tak) köyleri de benzer şekilde suçlamaların hedefi olmuştur. Görüldüğü üzere, Ermeniler tarihî Türkçe yer isimlerini Ermenileştirme girişimlerinde de bulunmuşlardır. Aynı zamanda I. Karabağ Savaşı'na adanmış anıtlar ve çeşitli kültürel unsurlar da Azerbaycan'a yöneltilen eleştirilerde kullanılmaktadır.²² Ancak Google Earth üzerinden elde edilen 5 Nisan 2024 tarihli Daşaltı köyüne ait uydu görüntülerinde²³ (EK 1) herhangi bir yıkım belirtisine rastlanmamaktadır. Öte

¹⁹ Ghazanchyan, 2021.

²⁰ Monument Watch.

²¹ Armenian National Committee of America, 2016.

²² ACLED, 2024.

²³ Google Earth.

yandan, aynı kaynağın 5 Eylül 2023 tarihli görüntüleri,²⁴ (EK 2) Susanlıq köyünde Ekim 2022'de yıkıldığı iddia edilen St. Sargis kilisesi'nin hâlen yerinde olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Bakıhanov Tarih Enstitüsü araştırmacılarından, Tarihi ve Kültürel Anıtların Korunması Örgütü Başkanı Faik İsmayılov da kilisenin yıkılmadığını, köyün restorasyon ve inşaat çalışmalarının dışında bırakıldığını belirtmiştir.²⁵

Her iki köyün de orijinal isimlerinin sonradan değiştirilmiş Türk köyleri olduğu bilinmektedir. Özellikle Daşaltı köyündeki cami, bu durumun açık bir göstergesidir. Bu nedenle, köylerin yıkıldığı yönündeki iddialar, dolaylı olarak Azerbaycan'ın kendi köylerini yıktığı anlamına gelmektedir.

Bu tür asılsız iddiaların çelişkili doğası, Azerbaycan'ın kültürel mirasa yaklaşımıyla açıkça çürütülmektedir. 21 Aralık 2023 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Daşaltı köyünü ziyaret ederek caminin onarım sürecini yerinde incelemesi, Azerbaycan'ın kültürel mirasa verdiği önemin somut bir göstergesidir.²⁶

Sonuç olarak, II. Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan lehine sonuçlanmasının ardından Ermenistan'ın bu yenilgiyi kabullenemediği ve farklı argümanlar üreterek Azerbaycan'ı uluslararası alanda suçlamaya çalıştığı görülmektedir. Özellikle kültürel miras üzerinden yürütülen bu yeni kampanya, Ermenistan'ın savaş sonrası dönemde söylem stratejisini değiştirdiğini; ancak bu suçlamaların somut delillere dayanmadığını ortaya koymaktadır. Kültürel mirasın korunması gibi evrensel bir değerın siyasi bir araç hâline getirilmeye çalışılması dikkat çekicidir. Uydu görüntüleri, bağımsız uzman raporları ve sahadaki somut gelişmeler, Azerbaycan'ın ilgili bölgelerde restorasyon faaliyetlerini şeffaf ve uluslararası normlara uygun şekilde yürüttüğünü göstermektedir. Bu bağlamda, Ermenistan'ın kültürel miras bahanesiyle Azerbaycan'a yönelttiği suçlamaların, barış ve yeniden inşa çabalarını gölgelemeye yönelik temelsiz girişimler olduğu anlaşılmaktadır.

2. Batı Dünyası'nın Tutumu

II. Karabağ Zaferi'nden sonra Batı kamuoyunda Azerbaycan'a yöneltilen kültürel tahribat suçlamaları, taraflı bilgi kaynaklarına dayanan ve Ermeni diasporasının etkin lobicilik faaliyetleriyle şekillenen iddialar üzerinden dile getirilmektedir. Bu bağlamda sunulan argümanlar, çoğu zaman somut kanıtlardan yoksun olmakla birlikte, kamuoyunu yönlendirmeye ve Azerbaycan'ı uluslararası

²⁴ Google Earth.

²⁵ Turan.az., 2023.

²⁶ Official Website of President of Azerbaijan Republic, 2023.

alandanda itibarsızlaştırmaya yönelik çabalar olarak değerlendirilmektedir. Aşağıda sunulan örnekler, kamuoyunu yönlendirme stratejisinin Avrupa ve ABD başta olmak üzere Batı dünyasındaki yansımalarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ancak bu örneklerin hiçbiri, Azerbaycan'ın savaş sonrası dönemde kültürel mirasa yönelik attığı yapıcı adımları gözetmeden yapılan suçlamaların haklılığını kanıtlamamaktadır. Bu hususla ilgili bazı örnekler aşağıdaki şekildedir.

Avrupa Birliği Parlamentosu tarafından, Ermeni kültürel mirasının yok edildiğine yönelik iddialara ilişkin olarak 10 Mart 2022 tarihinde alınan kararda, Ermenilerin 26 yıl boyunca işgal altında tuttukları Karabağ'dan çekilmelerinin ardından Azerbaycan'ın bölgede yürüttüğü restorasyon faaliyetlerine dair yöneltilen “devlet güdümlü zenofobi”, “şiddetin yüceltilmesi”, “yerinden etme” ve “toprak iddiasında bulunma” şeklindeki suçlamalar açıkça taraflı bir tutumu yansıtmaktadır.²⁷

Avrupa Hukuk ve Adalet Merkezi tarafından konuya ilişkin yayımlanan bir raporda, Azerbaycan Hükümeti, Ermenilere ait olduğu iddia edilen Hristiyan kültürel mirasını sistematik biçimde yok etmekle suçlanmaktadır. Ancak bu suçlamalar, sahada gözlemlenen restorasyon çalışmaları ve Azerbaycan yetkililerinin açıklamalarıyla büyük ölçüde çelişmektedir. Raporda, Kasım 2020-Eylül 2023 arasındaki dönemde bu yapılardan çoğunun yıkıldığı; yıkılmayanların ise halka, hatta ziyarete dahi kapatıldığı ileri sürülmektedir. Bu tür iddialar, herhangi bir uluslararası gözlemci raporuna veya bağımsız arkeolojik incelemeye dayanmamakta; dolayısıyla nesnel temelden yoksun görünmektedir. Rapor, ayrıca Azerbaycan'ın Karabağ'daki faaliyetlerinin 1954 tarihli Lahey Sözleşmesi ile Dünya Mirası Sözleşmesi çerçevesinde uluslararası düzeyde daha fazla gündeme getirilmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁸ Oysa Azerbaycan, bu mirasa zarar vermek yerine koruma ve onarma yönünde somut adımlar attığını kamuoyu önünde ve uluslararası platformlarda çeşitli belgelerle ortaya koymuştur.

19 Eylül 2024 tarihinde Ermeni basınında yer alan bir habere göre, Avrupa Parlamentosu'nda Nathalie Loiseau tarafından yapılan bir konuşmada, Azerbaycan'ın Karabağ'da gerçekleştirdiği iddia edilen “etnik temizlik” eylemleri hatırlatılmış ve bu konu gündeme getirilmiştir.²⁹ Ancak bu tür söylemler, objektif değerlendirmelere dayanmaktan ziyade, politik etki yaratmayı amaçlayan tek taraflı anlatımlar olarak değerlendirilmektedir. Azerbaycan basınında ise bu durum, “Avrupa Parlamentosu'nda Ermeni Yanlısı Drama

²⁷ European Parliament Legislative Observatory, 2022.

²⁸ Bossche, 2024.

²⁹ Ghazanchyan, 2024.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

Fiyaskosu” başlığıyla kamuoyuna aktarılmıştır.³⁰ Bu da iddiaların yalnızca Ermeni yanlısı çevrelerde yankı bulduğunu ve geniş uluslararası kamuoyunda temelsiz bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Ermeni diasporasının önemli bir bölümüne ev sahipliği yapan Fransa, Ermenistan ile bağımsızlığından bu yana çeşitli alanlarda yoğun bir diyalog içerisindedir. Fransa, Türkiye’ye yönelik “soykırım” iddialarını tanıdığını resmen açıklamış³¹ ve II. Karabağ Savaşı’nın sona ermesine ve taraflar arasında bir anlaşma sağlanmasına rağmen, bölgeyle doğrudan bir bağlantısı olmamasına karşın Ermenistan’a silah yardımı göndererek tarafını açıkça belli etmiştir.³² Bu durum, Fransa’nın bölgesel denge ve tarafsızlık ilkelerinden uzaklaştığı yönünde eleştirileri beraberinde getirmiştir.

Fransa’ya ait bir basın organında Arnaud Spilioti tarafından kaleme alınan bir yazıda, Karabağ’daki sözde Ermeni mirasının yok edilmesi yönündeki endişeler, tarihsel bazı anlatılarla birlikte Nahçıvan örneği üzerinden aktarılmıştır.³³ Ancak bu tür anlatılar, çoğu zaman yerinde gözlem veya bilimsel araştırmaya değil, politik söylemlere ve propagandaya dayanmaktadır. Ekim 2023’te, Fransa’daki Ulusal Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü’ne (INALCO) bağlı akademik bir ekibin, Karabağ’daki Ermeni kültürel mirasını araştırma görevini üstleneceği duyurulmuştur.³⁴ Ancak bu tür araştırmalar, yalnızca belirli bir etnik perspektife dayandığı için bilimsel tarafsızlık ilkesinden uzak ve yetersizdir.

Öte yandan, Azerbaycan tarafı, uluslararası akademik iş birliğine ve bağımsız araştırma faaliyetlerine açık olduğunu çeşitli platformlarda dile getirmiş; kültürel mirasın belgelenmesi, korunması ve restore edilmesi süreçlerinde şeffaflık ilkesini benimsediğini ifade etmiştir.

11 Ocak 2024 tarihinde Paris’te, “*Karabağ’daki Ermeni kültürel mirasının yok edilme riskiyle karşı karşıya olduğu*” iddiasına dikkat çekmek amacıyla bir fotoğraf sergisi düzenlenmiştir.³⁵ Ne var ki bu sergi ve benzeri girişimler, karşı argümanlara yer verilmeksizin tek yönlü bir anlatıyı beslemekte ve kamuoyunu etkileme amacı taşımaktadır. Haziran 2024’te ise ABD Kongresi üyelerinden Adam Schiff’in liderlik ettiği 47 kişilik bir grup, ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken’e hitaben yazdıkları mektupta, Azerbaycan’ın “Arsag”ta yürüttüğü ileri sürülen kültürel tahribatı durdurma çağrısında bulunmuştur. Bu mektup, siyasi

³⁰ Aydın, 2024.

³¹ France Diplomacy - Ministry for Europe and Foreign Affairs.

³² Kayalı ve Gavin, 2023.

³³ Spilioti, 2024.

³⁴ Fundação Calouste Gulbenkian, 2023.

³⁵ Ghazanchyan, 2024.

baskı oluşturma çabası olarak değerlendirilmekte ve iddiaların nesnel temellere dayanmadığı yönündeki eleştirilerle karşılanmaktadır.

Aynı iddialara dayanak olarak, Cornell Üniversitesi'ne bağlı Kafkasya Mirası İzleme Örgütü'nün hazırladığı bir raporda, Azerbaycan 1997–2011 yılları arasında bölgedeki Ermeni kültürel mirasının büyük kısmını yok etmekle suçlanmaktadır. Ocak 2024'te Avrupa Parlamentosu'nda, Karabağ'daki Ermeni kültürel mirasının korunmasına yönelik bir konferans düzenlenmiştir. Avrupa Halk Partisi (EPP) Grubu'nun girişimiyle gerçekleşen bu konferansın sonunda, Avrupa Parlamentosu yürütme organlarına sunulmak üzere, söz konusu kültürel mirasın korunmasına yönelik somut adımlar içeren bir taslağın hazırlanmasına karar verilmiştir.³⁶ Ancak bu tür girişimlerin, sahadaki gerçek duruma ilişkin bağımsız uzman görüşleri ve çok taraflı izleme mekanizmalarıyla desteklenmediği sürece, yalnızca siyasi nitelik taşıdığı ortadadır.

Sonuç olarak, Azerbaycan'a yönelik olarak özellikle Ermeni diasporası kaynaklı suçlamaların büyük bölümü, kasıtlı dezenformasyon ve tek taraflı anlatılar üzerinden şekillendirilmektedir. Savaşın ardından bölgedeki kültürel yapıları restore etme sözü veren ve bu süreci şeffaflıkla yürüten Azerbaycan Hükümeti, sahada somut adımlar atarak uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmektedir. Buna karşın, Ermenistan yanlısı çevrelerce sistematik biçimde yürütülen karalama kampanyaları hem tarihi bağlamı çarpıtmakta hem de kültürel miras kavramını siyasi bir araca dönüştürmektedir. Bu nedenle, uluslararası kamuoyunun tarafsız, belgeye dayalı ve çok boyutlu değerlendirmelerle meseleye yaklaşması elzemdir.

3. Kafkasya'da Tarihî Aidiyet Tartışmaları: Alban Mirası ve Ermeni İddiaları

Ermeni tarih yazımı, Güney Kafkasya'daki tarihî varlık iddialarını meşrulaştırmak amacıyla, Azerbaycan topraklarında bulunan Kafkasya Albanlarına ait kiliseleri kendine mal etme eğilimi göstermektedir. Oysa bilimsel araştırmalar ve arkeolojik veriler, Kafkasya Albanlarının Azerbaycan coğrafyasında devletleşmiş yerli Hristiyan topluluklar olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Ermenilerin bölgedeki kitlesel varlığı ise, esasen 19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın demografik müdahaleleri sonucu gerçekleştirilen göç politikaları neticesinde oluşmuştur. Dolayısıyla, Kafkasya Albanlarının kültürel ve tarihî mirası üzerinden Ermeniler lehine bir tarihî süreklilik ve aidiyet tesis etmeye yönelik iddialar, tarihsel gerçeklikten ve ilmî temelden yoksundur. Bu bağlamda, Kafkasya Albanlarının Güney Kafkasya'daki özgün konumunu

³⁶ Monument Watch.

bilimsel bir perspektifle ortaya koymak ve Ermeni tarih söylemiyle kurulan anakronik ilişkiyi eleştirel bir analiz süzgecinden geçirmek gerekmektedir.

1926 yılında Harold Jocelyn Buxton tarafından kaleme alınan bir çalışmada, günümüz Azerbaycan topraklarında M.S. 1. yüzyılda “Kafkasya Albanları”nın yerleşik bulunduğu, antik coğrafyacı Strabon’a atıfla aktarılmaktadır.³⁷ Antik dönem kaynakları, Azerbaycan Devleti’nin tarihsel kökenini Kafkasya Albanları’na dayandırmaktadır. Alban Devleti, yerli Kafkas kabileleri ile bölgede yaşayan Türk topluluklarını tek bir siyasi birlik altında toplamıştır. Albanlar ya da bu adla anılan etnoslar, kadim dönemlerden itibaren Kuzey Azerbaycan’ın yerli halkı olarak kabul edilmektedir. Ancak kaynaklarda “Alban” adına M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Bu durum ya antik yazarlara bu tarihten itibaren malum olmuştur ya da bu adı taşıyan topluluklar bölgeye sonradan yerleşmişlerdir. Strabon’un aktardığına göre, Albanya’da halk çok sayıda, yaklaşık 26 farklı dilde konuşmaktaydı. Ancak bu çok dillilik anlayışını yalnızca Albanya’nın merkezi ve çevresindeki alanlara teşmil etmek zordur. Ya Strabon’un kullandığı kaynaklarda veriler eksik ya da bu rakam, bölgenin kuzey ve güneyinde yaşayan etnik toplulukların çeşitliliğini yansıtmak amacıyla verilmiştir. Nitekim Kafkasya’daki çok dillilik durumu erken Orta Çağ kaynaklarında da teyit edilmektedir. Öte yandan, Albanya’nın merkezi bölgesinde, özellikle Kür ve Aras nehirlerinin sol sahilinde yaşayan halklar arasında bu derece yoğun bir dil çeşitliliğine rastlanmamıştır.³⁸

Alban kelimesi anlam olarak "dağlık ülke" şeklinde de kullanılmaktadır. Son dönemlerde bu adla ilgili çeşitli etimolojik yorumlar yapılmıştır. Bazı etimolojik yorumlar, “Alban” isminin Türk kökenli olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim Türkmenler arasında “Alpan”, Kazaklar arasında ise “Alban” etnonimi halen kullanılmaktadır. “Alpan” ya da “Alban” kelimesi, Orta Asya’da bazı Türk boylarını tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu bağlamda, “Alban” isminin kökeninin eski Türk dillerindeki “cesur, yiğit” anlamlarına gelen “Alp” veya “Alb” sözcüğünden türemiş olabileceği değerlendirilmektedir.³⁹

M.S. 313 yılında Albanlar tarafından Hristiyanlık resmî din olarak kabul edilmiş ve bölgede bağımsız bir Alban kilisesi kurulmuştur. Ancak M.S. 705 yılında bölgenin Araplar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte bu kilisenin bağımsızlığı sona ermiştir.⁴⁰ Bu gelişme, Alban tarihinin seyrinde önemli bir dönüm noktasıdır.⁴¹

³⁷ Buxton, 1926, s.15.

³⁸ Bünyadov ve Yusifov, 2007, s.152-157.

³⁹ Bünyadov ve Yusifov, 2007, s.152-157.

⁴⁰ The A. Bakikhanov Institute of History.

⁴¹ Kalankatuklu, 2006, s.17.

Tarihçi Feride Memmedova, 5. ila 9. yüzyıllar arasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yoğun şekilde göç eden Ermenilerin, bu coğrafyada istikrarsız birtakım prenslikler kurduklarını belirtmektedir. Bununla birlikte, söz konusu dönemin koşullarında Ermenilerin Kafkasya Albanları üzerinde etnik ya da dilsel bir baskınlık kurmalarının mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Memmedova'ya göre, Ermenilerin hem Alban kilisesi hem de Alban etnisitesi üzerinde baskın bir konuma gelmelerini mümkün kılan ortam, Çarlık Rusyası'nın desteğiyle 1805–1828 yılları arasında yaratılmıştır.⁴²

Çarlık Rusyası tarafından Kafkasya topraklarına yerleştirilen Ermeniler, kendilerine ait bir kültürel kimlik oluşturmak amacıyla, bölgede yüzyıllardır varlık gösteren Alban Hıristiyan kültürünü uyarlamayı tercih etmişlerdir. Bu sürece dair ayrıntılı bilgi ve belgeler, özellikle Rus arşivlerinde yer almaktadır. Örneğin, Rus tarihçi Sergey Glinka, 26 Şubat 1828 ile 11 Haziran 1828 tarihleri arasında, yalnızca üç buçuk ayda İran'dan Kuzey Azerbaycan'a -Revan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıklarının topraklarına- toplamda 8249 Ermeni ailesinin, yani yaklaşık 40 bin kişinin göç ettirildiğini yazmaktadır.⁴³

Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına, kendilerine daimî bir vatan kurmak amacıyla göç ettirilmesine öncülük eden isimlerden biri, Ermeni kökenli Rus Albay Kazaros Lazaryan'dır (Lazarev).^{*} 30 Mart 1828 tarihinde İran'dan Azerbaycan'a göç ettirilen Ermenilere hitaben şunları söylemiştir:

“Orada siz Hristiyanların yaşadığı yeni bir vatan kazanacaksınız. İran'ın çeşitli eyaletlerine dağılmış Hristiyanların bir araya toplandığını göreceksiniz. Acele edin, vakit kıymetlidir. Yakında Rus askerleri İran'ı terk edecek; bu da göç etmenizi zorlaştıracaktır. O zaman biz de güvenliğinizi sağlayamayacağız... Kısa sürede her şeye kavuşacaksınız - üstelik bu sefer daimi olarak.” (EK 3)

Kafkas savaşı tarihine dair kapsamlı çalışmalarıyla tanınan ve Rus ordusunda korgeneral rütbesine ulaşarak Rusya'nın askerî tarih alanına önemli katkılar sunmuş Vasili Aleksandrovich Potto ise şu ifadeleri kullanır:

⁴² Mammadova, 2021, s.79-81.

⁴³ Glinka Sergej Nikolaeviç, 1831, s.131; Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMİA) A.A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü & Atatürk Araştırma Merkezi, 2018, s.22.

^{*}Albay Lazarev, bütün Ermenilerin tanıdığı ve saydığı bir ailenin mensubuydu. Moskova'da “Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü” 1816'da Lazarev ailesinin sağladığı imkanlarla kurulmuştu. Enstitü Rusya'da kurulan okul e kiliseler için öğretmen ve papaz yetiştirilmesine de ağırlık veriyordu. Enstitüden mezun olanların pek çoğu Moskova Üniversitesine gönderilerek, çeşitli akademik derecelere yükselmişlerdir. Bu mezunlardan bazıları askeri kariyere intisap etmiş, bir kısmı da sivil hizmetlere geçerek öğretmen ve yüksek bürokrat olmuşlardır. Enstitü kuruluşundan 1831 senesine kadar 209 genci çok iyi bir şekilde yetiştirmiş olarak mezun etmiş bulunuyordu. Enstitü 1827'de Rus Millî Eğitim Bakanlığı'nın idari bünyesine dahil edilmiş olup, idare meclisi başkanlığı o sıralarda Lazarev ailesinden Christoph tarafından sürdürülmekteydi. Enstitünün ayrıca bir de kendi basımhanesi bulunuyordu. (Beydilli, 1988, s.368).

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

“Daha I. Petro ve Büyük Katerina döneminden itibaren Ermeniler, Rusya’ya başvurarak Şahlık İran ve Osmanlı Türkiye’sinden bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için yardım talep ediyorlardı. Türkmençay Antlaşması ile sona eren Rus-İran savaşı sonrasında İran, Nahçıvan ve Revan Hanlıklarını Rusya’ya bırakmak zorunda kaldı. Bu gelişme, Ermenilerin söz konusu topraklara göç etmesine yasal zemin oluşturdu.”⁴⁴

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesine ilişkin çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur.

Arapların bölgeyi ele geçirmesinden sonra Kafkasya yaylalarında yaşayan Hristiyan Alban topluluklarının büyük bölümü İslamiyet’i benimsemiştir. Bu dönüşüm süreci, Seyyidler, Şeddadiler, Atabeyler, Hülagüler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler gibi İslam devletlerinin bölgede egemenlik kurduğu dönemlerde yaşanmıştır. Bu dönemde, Hristiyan Kafkasya Albanlarına ait kilise mimarisi Kura Nehri’nin sol kıyılarından sağ kıyılarına kaymıştır.⁴⁵ Özellikle Karabağ civarındaki Alban kiliseleri, günümüzde Ermenilerin Azerbaycan’a yönelik restorasyon tahribatı iddialarının temel nesnesi hâline gelmiştir. Çünkü bu kiliseler, 11 Mart 1836 tarihli Çarlık kararnamesi ile Ermeni Apostolik Kilisesi’ne devredilmiştir.⁴⁶

Azerbaycan Dini Kurumlar Devlet Komitesi Başkanı Mübariz Kurbanlı’ya göre, söz konusu kiliseler gerçekten Ermenilere ait olsaydı, mülkiyet devri için ayrıca bir kararnameye ihtiyaç duyulmazdı. Bu durum, devredilen yapıların aslında Alban kiliseleri olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁷ İslamiyet’i benimseyen Kafkasya Albanları ise, günümüz Azerbaycan halkının etnik ve tarihî kökenleri arasında değerlendirilmektedir.*

4. Azerbaycan’da Türk-İslam Etkisinin Kökenleri ve Karabağ

Antik dönemden Arapların gelişine kadarki süreçte, Azerbaycan’ın sınırları çeşitli siyasi olaylar nedeniyle defalarca değişiklik göstermiştir. Ancak Aras Nehri, ülkenin doğal sınırını çizen temel coğrafi unsur olarak öne çıkmaktadır. Arap coğrafyacıları da Azerbaycan’ı, en yalın haliyle Aras Nehri havzasını aşan bölgeleri kapsayacak şekilde, İran iç platosunun kuzeybatısında konumlandırmaktadır.⁴⁸ Müslüman Arapların gelişiyile birlikte Doğu Kafkasya İslamiyet’in etkisi altına girmiştir. Bu süreçte Orta Asya’dan gelen Türk

⁴⁴ Yeşilot, 2008, s.187 – 199; Potto, 1886.

⁴⁵ Imranly, 2007, s.12.

⁴⁶ Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, 2021.

⁴⁷ Kurbanlı, 2021.

*Azerbaycan’ın etnikültürel yapısı; Farsça, Kafkas dilleri ve Türkçe konuşan halklar olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştır. Albanlar, Kafkas dilli grubu oluşturur (Mammadova, 2021, s.3).

⁴⁸ Planhol, 1987.

toplulukları bölgeye yerleşmeye başlamış, 13. yüzyılda ise Moğollar Azerbaycan'a hâkim olmuştur.

Buxton, Azerbaycanlıları “*Kafkasya Tatarları*” olarak tanımlamakta; onların saf Türkçe konuşmalarını ve Anadolu ile Orta Asya Türk halklarıyla olan güçlü bağlarını vurgulamaktadır. Azerbaycan'ın Türkleşme sürecinde ülkenin coğrafi konumu belirleyici rol oynamıştır. Buxton'a göre, bu topraklar, Hıristiyan Gürcüler ve Pontus Rumları karşısında, Orta Asya'dan gelen Türklerin bir araya gelip kutsal savaş doğrultusunda güç toplayabilecekleri stratejik bir alan olmuştur.⁴⁹

Faruk Sümer'e göre Azerbaycan'ın Türkleşme süreci üç ana dönemde incelenebilir: Selçuklular dönemi, Moğol hâkimiyeti dönemi ve Karakoyunlular, Akkoyunlular ile Safevîler dönemlerini kapsayan Moğollar sonrası dönem.⁵⁰

Moğol istilasından önce kuzey Azerbaycan'da Türkleşme süreci daha hızlı ilerlemiş; Moğolların gelişiyle birlikte bir kısım Türkmen Anadolu'ya yönelmiştir. Ancak güney Azerbaycan, özellikle Meraga ve Urmiye Gölü çevresinde, Türkler ve Türkleşmiş Moğollar açısından yoğun bir nüfus birikimine sahne olmuştur.⁵¹

Bugünkü Ermenistan toprakları tarihsel süreçte büyük güçlerin nüfuz mücadelesine sahne olmuş; Ermeni nüfusu ise bu bölgeye ağırlıklı olarak 19. yüzyıldan itibaren göçler yoluyla yerleşmiştir. Tarihsel veriler, Ermenilerin bu coğrafyada sürekli, birleşik ve güçlü bir ulusal varlık oluşturmadığını ortaya koymaktadır.⁵²

Azerbaycan'ın, Türkistan'dan Transkafkasya'ya, oradan da Anadolu'daki Hıristiyanlara karşı gerçekleştirilen akınlarda üs olarak kullanılacak kadar stratejik bir öneme sahip olduğu, Selçuklular tarafından da değerlendirilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan, kölemen komutanlar ve Hıristiyanlara baskın yapma amacı taşıyan Türkmenlerin yoğunlaştığı bir merkez hâline gelmiştir. 12. yüzyıl sonlarında Azerbaycan toprakları, Selçuklu atabeyleri tarafından yönetilmekteydi.⁵³

Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ nedeniyle süregelen gerginliğin temeli, bu bölgenin tarihsel olarak Türk-İslam kimliğiyle şekillenmiş olmasında yatmaktadır.⁵⁴ Herman Moll'un 1709 tarihli İran haritasında Karabağ, aynı adla işaretlenmiş; Nahçıvan ve Erivan ise İran'a ait sınır şehirleri olarak gösterilmiştir.⁵⁵ (EK 4). Bu harita, 1816 tarihli Azerbaycan haritasının sınırlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

⁴⁹ Buxton, 1926, s.16.

⁵⁰ Sümer, 1957, s. 429.

⁵¹ Planhol, 1987.

⁵² Kurban, 2023, s.7.

⁵³ Bosworth, 1987.

⁵⁴ Kurban, 2023, s.10

⁵⁵ Moll, 1709.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

Bazı Ermeni araştırmacıların, Ermeni kökenli olduğunu iddia ettikleri Karabağ Prensi Hasan Celal'in,⁵⁶ Gencesar Tapınağı Kitabesi'nde "*Yüksek ve Büyük Arsag ülkesinin Kralı, Büyük Hasan'ın torunu, Alban vilayetinin Çarı, Vahtang teği'nin oğlu*" olarak tanıtılması ise onun bir Ermeni değil; bir Kafkasya Albanı olduğunu gösterir. Nitekim Karabağ'ın dağlık bölümlerinde yaşayan Kafkasya meliklerinin Rus çarı ve çarıçelerine gönderdikleri mektuplarda da kendilerini "*Alban*" olarak tanıttığı bilinmektedir. Ermeniler tarafından bu belgelerin kasten tahrif edildiği ve Albanların izleri üzerine yeni bir Ermeni tarihinin inşa edildiği iddialar arasındadır.⁵⁷

Sonuç itibarıyla, Antik dönemden Arapların gelişine kadarki süreçte, Azerbaycan'ın sınırları çeşitli siyasi olaylar nedeniyle defalarca değişiklik göstermiştir. Müslüman Arapların gelişiyi birlikte Doğu Kafkasya İslamiyet'in etkisi altına girmiştir. Bu süreçte Orta Asya'dan gelen Türk toplulukları bölgeye yerleşmeye başlamış, 13. yüzyılda ise Moğollar Azerbaycan'a hâkim olmuştur.

Karabağ ve genel çerçevede Batı Azerbaycan'a (bugünkü Ermenistan) ilişkin tarihsel belgeler, bölgenin Türk-İslam medeniyetinin etkisiyle şekillendiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Buna karşın bazı Ermeni araştırmacılar, tarihsel gerçeklikleri çarpıtarak bölge üzerindeki iddialarını meşrulaştırmaya yönelik söylemler geliştirmektedir. Kafkasya Albanlarına ait tarihi miras, sistemli bir biçimde Ermeni kimliğiyle özdeşleştirilmeye çalışılmaktadır. Ancak döneme ait birincil kaynaklar, bu iddiaları çürütmektedir. Dolayısıyla Ermenilerin, bölgedeki kültürel mirası kendilerine mal etmeye çalışmaları tarihsel bağlamla örtüşmemektedir. Alban kiliselerinin Ermenilere devri ise yalnızca dinî kullanım amacıyla gerçekleşmiş olup, bu durum kiliselerin Ermeni kimliğine ait olduğunu göstermez.

Sonuç itibarıyla, Karabağ'ın ve Batı Azerbaycan'ın tarihî kimliği üzerine sürdürülen tartışmalar, Ermenilerin tarihî belgeleri tahrif ederek bölgedeki gerçek geçmişi silme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu durum, yalnızca bilimsel tarafsızlığı zedelemekle kalmamakta, aynı zamanda bölgesel barış ve istikrar açısından da sorun teşkil etmektedir.

5. Azerbaycan Toprakları Üzerindeki Rus Manipülasyonu ve Ermenileştirme

Karabağ Bölgesi, Akkoyunlular'ın yanı sıra Eldigüzlüler, Timurlular, Safeviler'in de idaresi altında yönetildikten sonra 1555 yılında Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmuştur. Amasya Antlaşması'yla gerçekleşen bu ilhaktan sonra 1735 Gence Antlaşması ile yeniden İran'a devrolunmuş ve 1828

⁵⁶ Sargsyan, 2017.

⁵⁷ Alizadeh ve diğerleri, 2021.

Türkmençay Antlaşması^{58*} neticesinde Çarlık Rusya'ya katılmıştır. Azerbaycan, 1828 öncesi dönemde de Rus Çarlığının ilgi alanı dahilinde olmuştur. 1723 yılında General Matyuşkin tarafından Bakü ele geçirilmiş; ancak Nadir Şah kısa süre sonra şehri geri almayı başarmıştır. Nadir Şah'ın öldürülmesini takiben Safeviler'in Azerbaycan toprakları üzerinde azalan tesiri, "Hanlıklar Dönemi"ni başlatmış; bugünkü Bakü, Gence, Nahçıvan, Revan**, Karabağ, Derbent, Kuba, Talış, Şeki ve Şirvan kuzeyde; Tebriz, Erdebil, Hoy, Maku, Urmiye, Meraga ise güneyde ayrı birer hanlık olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁹ 1899 yılında Güney Kafkasya sınırlarının belirlenmesi adına Gürcistan'da çizilen haritada adı geçen hanlıklar görülebilmektedir.⁶⁰ (EK 5).

Jeopolitik etkisi yüksek ve tarih boyunca rekabetin merkezi olmuş Kafkasya ile Türkistan coğrafyası, Çarlık Rusyası döneminden itibaren Rusya'nın stratejik ağırlık merkezlerinden biri haline gelmiştir. Yayılmacı politikalarıyla öne çıkan Rusya'nın stratejik kültürü, yüzyıllar boyunca sınırlarını genişletme amacı gütmüş; bu doğrultuda Kafkasya bölgesinde Osmanlı Devleti ve İran gibi bölgesel güçlerle karşı karşıya gelmiştir.⁶¹ Rusya, Avrupa'daki Napolyon Savaşları'nın yarattığı kargaşadan faydalanarak 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Kafkasya'yı aşamalı olarak ele geçirmeye başlamıştır.⁶²

Rus Çarlığı, teslim olmaya direnen Azerbaycan Hanlıkları ile yaklaşık 20 yıl boyunca mücadele ettikten sonra,⁶³ 1804'te Gence, 1806'da Bakü işgal edilmiştir. Bu işgallerin ardından dört sene içerisinde, Kuzeybatı Kafkasya ve Dağıstan dışında, bölgenin tamamı Rus işgaline uğramıştır.⁶⁴ Rus yönetimi, birçok hanlıkla yapılan ikili anlaşmalar aracılığıyla işgal sürecine yasal bir zemin kazandırmayı hedefliyordu. Bunun yanı sıra, Rusya ile İran arasında imzalanan barış antlaşmaları, işgal sürecinin Rusya lehine sonuçlandığını hukuki açıdan onaylıyor ve pekiştiriyordu. Bu çerçevede, 14 Mayıs 1805 tarihli Kürekçay Antlaşması, 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan Antlaşması, 10 Şubat 1828 tarihli

⁵⁸ Yeşilot, 2008.

*Azerbaycan topraklarını İran ve Rusya arasında paylaştıran, bir başka deyişle Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye bölen antlaşmalar 1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşması'dır (Yeşilot, 2015, s.6). Gülistan Antlaşması'nın içerdiği sınır belirsizlikleri özellikle Gökçe Gölü ve Erivan arasındaki sahada tartışmanın şiddetini artırmış; bu anlaşmazlık, yeni bir savaşa sebep olmuştur (Golestan Treaty, 2001).

**Revan Hanlığı o dönemde bir Türk yerleşidir (Yeşilot, 2015, s.6).

⁵⁹ Yeşilot, 2015, s.5-6.

⁶⁰ Karta Kavkazskogo kraja s oboznačeniem granic 1799 goda, sostavlena v Voенno-Istoričeskom Otdele pri Štabe Kavkazskogo Voennogo Okruga (Ruşça), 1899.

⁶¹ Kurban ve Ergün, 2021, s. 210.

⁶² İsmayıl ve Necefoğlu, 2021, s. 247.

⁶³ Resulzade, 1955, s.12.

⁶⁴ Saydam, 1990, s.248.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

Türkmençay Antlaşması ve 1829 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Edirne Antlaşması, Karabağ'ın geleceğini şekillendiren ve uzun vadeli kaderini etkileyen önemli belgeler arasında yer almaktadır.⁶⁵

1820'li yılların sonunda bu bölgedeki nüfus dağılımına dair veriler, bölgedeki Türk nüfusunun yoğunluğunu ortaya koymaktadır.⁶⁶ 1828 yılındaki Türkmençay Antlaşması'ndan sonra da Ermenilerin bölgeye göçü devam etmektedir. Bazı Rus akademisyenlerin sunduğu veriler ışığında 40,000'den fazla Ermeni'nin İran'dan; 84,000'in üzerinde Ermeni'nin ise Türkiye topraklarından Transkafkasya'ya getirilerek Elizavetpol Eyaleti^{***} nin dağlık bölgelerine ve Gökçe Gölü^{****} çevresine iskân edildikleri bilinmektedir.⁶⁷

1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı neticesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Rusya'nın hem Karadeniz'de hem de Güney Kafkasya'da kontrol kapasitesini artırmıştır. Rusya'nın I. Petro Dönemi'nde başlattığı "*Hristiyanları Müslüman Türklere karşı koruma ve güçlendirme politikası*", halefi II. Katerina döneminde daha belirgin hale gelmiş ve II. Katerina, bölgesel çıkarlarını tesis edebilmek adına Hristiyan toplulukları, özellikle Ermenileri kullanmıştır. Rusya'nın esas amacı, güney sınırları boyunca bir Hristiyan ittifakı kurmak olmuştur. G.A. Potemkin'in mektuplarında, Karabağ topraklarında sadece Rusya'ya bağlı bir Ermeni devletinin kurulmasına karar verildiği açıkça ifade edilmiştir.⁶⁸ 1847 yılına gelindiğinde bu planın uygulanmış olduğu, dönem haritalarından da anlaşılmakta ve haritalar üzerinden Kafkasya'da Ermeni Devleti'nin kuruluş süreci açıkça gözlemlenebilmektedir. Arnold J. Toynbee 1916'da yayınlanan bir eserinde, Azerbaycan'ın sınırlarını Van Gölü'nün hemen doğusundan başlatır ve Urmiye Gölü Havzası'na doğru uzanan dağlarla çevrili daha büyük bir iç havzaya sahip, İran sınırlarının karşısında uzanan, İran'ın nominal bir parçası olmasına rağmen yerli halkının çoğu Türkçe konuşan Şii Müslümanlardan oluşan bir eyalet olarak tanımlar.⁶⁹

1915'te I. Dünya Savaşı esnasında Van'da Ermeniler, Rusya destekli bir özerk yönetim kurmuş olup Osmanlı ordularının saldırısıyla 30 Temmuz 1915 günü Ruslar geri çekilmeye başlarken bölgedeki Ermeniler de Kafkaslara doğru çekilmiştir. Kaçan Ermeniler Urmiye civarında Nesturî kaçkınlarla birleşmiş; Kafkaslardaki mülteci sayısı 180 bini aşmıştır. Van'da güvenlik sağlandıktan

⁶⁵ Asker ve Şeyban 2021, s.34-50.

⁶⁶ Moser, 1856, s.126-127.

^{***}Gence, Şuşa, Cavanşir, Zengezur ve diğer bazı şehirleri içermektedir (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti)

^{****} Şimdiki adı "*Sevan Gölü*"dür (Daniel,2001).

⁶⁷ Beydilli, 1988; Kurban, 2023, s.46.

⁶⁸ Hasanov, 2023, s.3.

⁶⁹ Toynbee, 1916, s.99.

sonra geri dönen Ermeniler olduysa da çoğu Kafkasya'da kalmış; Moskova, Londra ve Boston'dan gelen yardımlarla güçlenmeleri sağlanmıştır.⁷⁰ Bu dönemde Kafkasya'daki toplam Ermeni mülteci nüfusunun 173 binden fazla olduğu bilinmektedir.⁷¹ Kafkasya'da ve özel olarak Karabağ'da nüfus dengesini Türkler aleyhine bozan süreçte, II. Katerina Dönemi'ndeki Çarlık Rusya'nın genişleme politikası ve I. Dünya Savaşı sonrasında bölgeye giren Ermeniler, iki ana kırılma noktasını oluşturmaktadır. Toynbee'nin ilgili kitabı yayınlanmadan 100 yıl önce, 1816'da Aaron Arrowsmith'in yayınlandığı bölge haritasında⁷² (EK 7), Gürcü topraklarının hemen güney sınırları boyunca Ağrı Dağı, Revan ve Karabağ'ı da içerisine alan bölgelerin hepsi Azerbaycan sınırları dahilindedir.

1918 yılında Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, bölgedeki sınır düzenlemeleri ve etnik denge tartışmalı bir boyut kazanmıştır. Bu gelişmeleri izleyen süreçte, 1921 yılında Sovyetler Birliği'nin bölgesel politikaları doğrultusunda, Sovyet Rusya'nın bölge devletleriyle imzaladığı yeni anlaşmalar neticesinde Çarlık dönemine ait bazı sınır düzenlemeleri fiilen geçersiz hâle gelmiştir. Aynı dönemde, Ermenilerin Azerbaycan coğrafyasına yönlendirilmesinin yanı sıra, bölgedeki Türk nüfusu sistemli şekilde azaltılmış; yerinden edilmeler, zorunlu göçler ve siyasi baskılar aracılığıyla demografik yapı Ermeniler lehine değiştirilmiştir.⁷³ Sovyetler Birliği döneminde Rusya Komünist Partisi'nin bir uzantısı olarak kurulan Azerbaycan Komünist Partisi, Rus ve Ermeniler tarafından yönlendirilen bir yapılanmadır. Türk komünistler arasında ise Azerbaycan'ın bağımsızlığını talep edenler ve Rusya'ya bağlılığı kabul edenler iki farklı grup olarak ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin Sovyetleştirme propagandası karşısında Türkler defalarca ayaklanmış, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin idaresine gelen milliyetçi Türkler görevinden el çektirilmiş, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen süreç bağlamında Ermenistan'daki 150,000 Türk, 1948-1950 arası dönemde yurtlarından sürülmüştür.⁷⁴ Sovyet Hükümeti, 1945 yılında, 1918'de Türkiye Cumhuriyeti'nin aldığı toprakların geri alınıp Gürcistan ve Ermenistan arasında paylaşılması için yaptığı planları yürürlüğe koyabilmek için Ermenistan ve Gürcistan Sovyet idarelerinden argümanlar geliştirmelerini talep etmiştir. Bu talep üzerine Ermeni ve Gürcülerin kapitalizme karşı mücadeleleri yüceltirken öte yandan Türklerin Ermenileri "katlettiği" iddiaları öne sürülmüştür. SSCB yönetimi, Türkiye ve ABD dahil dokuz farklı ülkedeki Ermeni diaspora mensuplarının geri gönderilmesini talep etmiş; Türkiye'ye yönelik "*soykırım*"

⁷⁰ Toynbee, 1916, s.193.

⁷¹ Toynbee, 1916, s.206.

⁷² Arrowsmith, 1816.

⁷³ Kurban, 2023, s.47.

⁷⁴ Yeşilot, 2015, s.27-29.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

suçlamaları üzerinden psikolojik baskıyla, geri getirilen Ermenilerin yerleştirilmesi için “Türkiye’nin aldığı toprakları” geri vermesi gerektiği iddia edilmiştir.⁷⁵ Bununla birlikte Karabağ, 1923 yılında Azerbaycan’a bağlı özerk bölge statüsü almış olup 1985’te Gorbaçov iktidarının “Glasnost” ve “Perestroyka” politikası, Ermenilerin Karabağ üzerinde taleplerini yüksek sesle dile getirmelerine ortam hazırlamıştır. Ermenilerin Karabağ’ın kendilerine bağlanmasını talep etmesi üzerine Ermeni-Türk çatışmaları yeniden alevlenmiştir. Moskova sıkı yönetim ilan ettikten sonra içişleri ve ordu birlikleri aracılığıyla olaya müdahale etmiş; 1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan Yüksek Sovyeti, Karabağ’a ilişkin olarak hukuki dayanağı bulunmayan bir karar almıştır.⁷⁶

25 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov’un istifasıyla birlikte Sovyetler Birliği resmen dağılmış olsa da bu tarihten önce birliğe bağlı pek çok cumhuriyet bağımsızlıklarını ilan etmişti. Bu süreçte, Rusya Federasyonu hem Sovyet mirasının ardılı olarak görülmüş hem de 15 eski Sovyet cumhuriyeti arasında en büyük kapasiteye sahip ülke konumuna gelmiştir. Ancak Rusya, siyasi varlığını Sovyetler Birliği’nin sahip olduğu küresel güç statüsünden önemli ölçüde uzaklaşarak sürdürmeye başlamıştır. Tarihsel derinliği, geniş nüfusu, büyük coğrafi alanı, nükleer silah kapasitesi ve liderlik iddiasıyla öne çıkan Rusya, başlangıçta büyük güç olma yönünde net adımlar atamamışsa da zamanla bu nitelikler ülkeyi yeniden küresel bir aktör olma doğrultusunda zorlamıştır. Sovyet sonrası dönemde büyük güç statüsünü yeniden kazanmak isteyen Rusya, elindeki imkânlarla bu hedefe ulaşmanın yolunun özellikle “yakın çevre” olarak tanımladığı eski Sovyet coğrafyasından geçtiğini fark etmiş ve bu doğrultuda stratejik bir yönelim benimsemiştir.⁷⁷

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte, Soğuk Savaş dönemi boyunca bastırılmış durumda olan bazı etnik, kültürel ve bölgesel sorunlar gün yüzüne çıkmış, Kafkasya yeniden ulusal meseleler ve çatışmaların odağı hâline gelmiştir.⁷⁸

Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1988-1994 döneminde yaşanan savaş, 32,000’den fazla Azerbaycanlı sivil ve 16,000 kadar Azerbaycan askerinin canına mâl olmuştur. Ermenistan savaş boyunca Karabağ’da Şuşa, Ağdere, Hankendi, Hocalı ve Hocavend’i ve Karabağ’ın çevresindeki yedi rayonu işgal etmiş; Azerbaycan, topraklarının %20’sini kaybetmiştir.⁷⁹

⁷⁵ Wolff, 2011, s.288-289.

⁷⁶ Migdalovitz, 2001 s.1-2.

⁷⁷ Toprak ve İsmayıl 2025, s. 626.

⁷⁸ Kurban ve Gül, 2023,s. 136.

⁷⁹ Kurban, 2023, s.134.

6. Karabağ'da Ermeniler Tarafından Gerçekleştirilen Tahribat

İkinci Karabağ Savaşı'nda elde edilen zafer, yalnızca işgal altındaki toprakların geri alınmasını değil, aynı zamanda Ermeni işgali süresince bölgedeki tahribatın boyutlarını da açığa çıkarmıştır. Yaklaşık otuz yıl süren bu dönemde, Ermeniler kendi yerleşim alanları dışındaki tüm yapıları tahrip etmiş, altyapıyı ise büyük ölçüde kullanılamaz hâle getirmiştir. Ermenistan'ın gerçekleştirdiği işgalin Azerbaycan'a verdiği zararları belirlemek amacıyla, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kararıyla özel bir komisyon kurulmuştur. Bu kapsamda yürütülen çalışmalar, işgalin yol açtığı tahribatın boyutlarını somut verilerle ortaya koymaktadır.⁸⁰

Birleşmiş Milletler'in hesaplamalarına göre, Ermenistan'ın işgali sonucunda Azerbaycan'a uğratılan ekonomik zararın toplamı yaklaşık 53,5 milyar ABD dolarıdır. Azerbaycan Ekoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı'nın verilerine göre, işgal nedeniyle ülkenin ekosistemine ve doğal kaynaklarına verilen toplam zarar ise 265 milyar dolar olarak belirlenmiştir. Azerbaycan Askeri Savcılığı tarafından yürütülen kapsamlı adli bilirkişi incelemesinin ilk bulgularına dayanılarak yapılan hesaplamalarda ise, tüm alanlar itibarıyla Azerbaycan'ın uğradığı toplam maddi zararın 819 milyar dolara ulaştığı ifade edilmektedir.⁸¹

Karabağ ve çevresindeki yedi ilçeye ek olarak Gazah ilçesindeki yedi köy ve Nahçıvan'ın Kerki Köyü de dahil edilerek düşünüldüğünde, Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgali, Azerbaycan için çok önemli bir kültürel miras kaybını da beraberinde getirmiştir. İşgalin sadece kültürel mirasa ait bilançosu; 738 anıt, 83.500'ün üzerinde esere sahip 28 müze, 4 resim sergisi, 14 anıt kompleksi, 1.107 kültür kuruluşunu kapsayan toplamda 1.891 adet kültürel miras ögesinin kaybıyla sabittir.⁸² Dolayısıyla, Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları, kültürel miras boyutunda da en az can kaybı boyutundaki kadar olumsuz sonuçlar doğurmuş; iki ülke arasında kültürel miras konusu önemli bir sorun haline almıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 1993 yılında aldığı, Ermenistan'ın bölgeden herhangi bir ön koşul olmaksızın çekilmesini zorunlu tutan 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar da⁸³ Ermenistan'ın bölgedeki işgalinin haksızlığını vurgulamaktadır.

Ermenilerin Karabağ'ın ilhakına yönelik talepleri doğrultusunda başlayan gerginlikler, 1988 yılında en üst seviyeye ulaşmış; ⁸⁴ 22 Şubat'ta Askeran

⁸⁰ Yusifov, 2024, s. 88.

⁸¹ Bağirov, 2020, s.1-2.

⁸² United Nations General Assembly Security Council, 2008, s.2.

⁸³ UN Human Rights Office s.3.

⁸⁴ Alizada, 2024, s.149.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

rayonunda meydana gelen saldırıda iki Azerbaycanlı sivilin hayatını kaybetmesi, çatışmaların ilk şiddetli örneklerinden biri olmuştur. Bu cinayetleri takip eden gelişmeler, çatışmaların ilerleyen süreçte yol açabileceği hak ihlallerinin boyutlarını gözler önüne sermiştir. Bu sürecin en ağır insan hakları ihlallerinden biri, 26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı’da yaşanmış; İnsan Hakları İzleme Örgütü bu olayı dönemin “*en kapsamlı sivil katliamı*” olarak tanımlamıştır. Hocalı Katliamı, birçok ülke tarafından da “*soykırım*” olarak tanınmıştır.⁸⁵

Karabağ’a yönelik işgal hareketi neticesinde 1,000,000’den fazla insan, yüzyıllardır yaşadığı topraklardan çıkmak zorunda kalmıştır. Karabağ’dan ve işgal edilen diğer bölgelerden zorla göç ettirilen yerel halk, uzun yıllar boyunca işgal altındaki yerleşim alanlarına erişimden mahrum bırakılmıştır. Bu durum, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği’ne sunulan Azerbaycan raporunda da vurgulanmıştır. Raporda, Azerbaycan Hükümeti, Ermenistan’ın işgali altındaki bölgelerdeki Azerbaycanlılara ait kültürel ve dini mirasın sistematik olarak yok edildiğini ve bu mirasın sahiplerinin uzun süre boyunca bu alanlara erişimlerinin engellendiğini belirtmiştir.⁸⁶ Bu durum, uluslararası insan hakları normları ve sözleşmeleri çerçevesinde ciddi bir ihlal olarak değerlendirilmekte ve ilgili uluslararası kuruluşlar tarafından da gündeme getirilmektedir. İşgal edilen bölgelerdeki yerleşim yerleri, hastaneler, okullar, kütüphaneler, altyapı, tarım ve hayvancılık sistemleri gibi her türden beşerî değerlerin ortadan kaldırılması, Azerbaycan’ın sosyo-ekonomik yapısına ciddi bir darbe indirmiştir.

Ermeni işgali süresince, Mübariz Kurbanlı’nın aktardığına göre Ermeniler 67 caminin neredeyse tamamını yıkmıştır.⁸⁷ Bu camiler arasında en önemlilerinden biri “*Ağdam Cuma Mescidi*” dir. (EK 9) Yapım aşaması 1868-1870 arasında tamamlanan cami iki minareli bir yapı olarak Kerbelayı Sefihan Karabağı tarafından inşa edilmiş olup Ermeni işgalinden sonra yanmış ve büyük oranda harap olmuştur. Caminin işgal altındaki dönemde aldığı vaziyet, silahlı çatışmalar esnasında kültür varlıklarının muhafazası şartını sabit kılan 1954 *Lahey Sözleşmesi*’ne uyulmadığının bir kanıtıdır.⁸⁸ Ağdam’daki diğer camilerden farklı olarak sadece yarısı yıkılan *Ağdam Cuma Mescidi*’nin sağlam kalan kısmındaki minarelerinin savaş esnasında Ermeniler tarafından gözlem kulesi olarak kullanıldığı, ilgili caminin daha evvelden domuz barınağı olarak kullanıldığına dair Azerbaycan Hükümeti’nin elinde görsel kanıtların bulunduğu Cumhurbaşkanlığı Aliyev tarafından ifade edilmiştir.⁸⁹

⁸⁵ Kurban, 2023, s.122.

⁸⁶ UN Human Rights Office.

⁸⁷ Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, 2021.

⁸⁸ Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, 2020.

⁸⁹ State Committee on Work with Religious Institutions, 2022.

Aynı mimar tarafından, Ağdam Cuma Mescidi'nin mimari üslubundan etkiler taşıyarak inşa edilen bir başka önemli cami, “*Saatli Cami*”dir. (EK 10) Cami tek minareli olup Karabağ mimari üslubuna özgü desenli tasarımlarla inşa edilen üç katlı bir ibadet alanına sahiptir. Karabağ'ın son sanat eserlerinden kabul edilen cami, 1980'lerde yenilendikten sonra 1992'deki Ermeni işgaliyle harabe haline gelmiştir.⁹⁰

Ermenistan'ın Karabağ'da zarar verdiği camilerden birisi de 18. yüzyılın ortalarına tarihlenen Şuşa şehrindeki “*Yukarı Gövhər Ağa Camii*”dir. Bu caminin de mimarı ünlü mimar Kerbelayi Sefihan Karabağ'ıdır. Bu eser, mimarın en iyi çalışmaları arasında yer almaktadır. Caminin minarelerindeki süslemeler ve odaların duvar resimleri ise, Şuşa şehrinde yaşamış şair, ressam ve hattat Mir Möhsün Nevvab Karabağ'ı tarafından yapılmıştır.⁹¹

Yukarı Gevher Ağa Camii'nin Ermeniler tarafından 2019'da “restore edilmesi”⁹² ayrıca dikkat çekicidir. “Restore edilmiş olması”, işgalci ülkenin Azerbaycan'daki maddi, kültürel ve dini anıtları sahiplenme ve onların kökenlerini çarpıtma politikasının bir parçası olmuştur. Bu yolla, Gövhər Ağa camisinin sözde “yeniden inşası” ile Ermenistan, camiyi Fars camisi gibi göstermeye çalışarak Şuşa'nın kadim bir Azerbaycan şehri olduğu gerçeğini gölgelemeyi amaçlamıştır. Söz konusu camiyi “restore etmiş” olan Ermenistan, işgal ettiği Azerbaycan topraklarında yerli Müslüman Azerbaycanlıları evlerinden ve yurtlarından zorla çıkararak tam anlamıyla bir etnik temizlik gerçekleştirmiş. Sonrasında ise dini değerlere saygı gösterdiğini öne sürmeye çalışmış; ancak bu tutum, uluslararası kamuoyu tarafından samimiyezsiz ve çelişkili bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir.⁹³

Bölgedeki Müslüman varlığının bir delili olarak kullanılabilceği kaygısıyla Karabağ'daki Ermeniler tarafından “restorasyon” sürecinin eleştirildiği; hatta “restorasyonun” devlet tarafından finanse edildiğini düşünen Ermenilerin, çalışmalara karşı çıktığı⁹⁴ da Ermeni basınına yansımıştır. Azerbaycan, ilgili caminin restorasyon haberleri servis edilirken yapının Azerbaycan yerine İran medeniyetine ait olduğu iddiasının yayılmasına tepki göstermiştir. Ermenistan'ın bu tavrı, gerçekliği çarpıtmak suretiyle bölgedeki Türk kültürel izlerini yok sayma girişimi olarak değerlendirilmektedir.⁹⁵

Benzer bir başka “restorasyon”, 2007 yılında yapılmıştır. Ermenistan'ın bunu, imajını kuvvetlendirmek amacıyla yaptığı Karine Ohanian tarafından ifade

⁹⁰ Kurban, 2023, s.222-223.

⁹¹ Report.az, 2024.

⁹² Kucera, 2019.

⁹³ News.Az, 2019.

⁹⁴ Kucera, 2019.

⁹⁵ News.az International, 2019.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

edilmektedir: “Karabağ Ermenilerinin, Dağlık Karabağ’daki iki camiyi restore etme girişimi, Azerbaycan’ın iddialarını çürütmek ve Ermeni tarafı için olumlu bir kamuoyu oluşturmak amacıyla yapılmıştı.”⁹⁶ Her şeyden evvel, 1994’ten beri Karabağ’ı işgali altında bulunduran Ermenistan’ın 1988-1994 yılları arasındaki savaşta hasar alan camiyi, 2007 yılında restore etmesi, kültürel mirası önemseme noktasında geç kalınmış bir hamledir. Bununla birlikte 2007’de restore edilen iki caminin Müslümanların Şuşa’daki iki ana yapısı olduğunun iddia edilmesi, Şuşa’daki diğer camilerin⁹⁷ yok sayılmasıdır. Nitekim Şuşa özelinde, Mayıs 1992’de işgale uğradığından beri Ermeniler tarafından 30’un üzerinde inşaat projesi yürütülmüştür. 2014 yılı itibarıyla “yeniden yapılandırma” amacı taşıyan inşaat projelerine hem Ermenistan hem Ermeni diasporası tarafından toplamda 11,500,000 dolarlık bir yatırım yapılmıştır. Bu yatırımlar, Şuşa’daki Azerbaycan’a ait kültürel değerlerin tahrip edilerek yabancı bir başka kültürün değerleriyle değiştirilmesi, bölgedeki Türk izlerinin silinmesi ve Ermenistan’ın genişleme politikasının mantıksal gerekçelendirilmesi adına yürütülmüştür.⁹⁸

Ermenilerin Karabağ’da gerçekleştirdiği kültürel yıkımın bir diğer boyutu, Azerbaycan kültür ve tarihinin önemli isimlerine ait yapıların yok edilmesinde görülmektedir. Doğu dünyasında operanın kurucusu olarak tanınan ve 18 Eylül 1885 doğum günü Azerbaycan’da “Müzik Günü” olarak kutlanan Üzeyir Hacıbeyli’nin evi, Ermeni işgali sırasında ağır şekilde tahrip edilmiş, müzeden geriye yalnızca harap duvarları kalmıştır.⁹⁹ (EK 11).

Hurşidbanu Natavan, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han’ın torunu olup, dini ve edebi ilimler üzerine eğitim almış; babası Mehdikulu Han’ın vefatının ardından hanlığın meşru varisi olarak yönetimi devralmış ve bir dönem Karabağ Hanlığı’nı idare etmiştir.¹⁰⁰ Halk arasında “Han Kızı” olarak da bilinen Hurşidbanu Natavan’ın Şuşa’daki iki katlı evi, 1930’larda Azerbaycan’ın ilk çocuk müzik okuluna ev sahipliği yapmış; 1987’deki restorasyonunun ardından Nizami Gencevi adına Azerbaycan Edebiyatı Milli Müzesi’nin Karabağ Şubesi olarak hizmet vermeye başlamıştır. Ancak 1992 yılında Ermeniler tarafından içerisindeki kültürel birikimle birlikte binaya el konulmuş; Natavan’ın evi (EK 12) de Ermenilerin saldırılarından tahribatla çıkmıştır.¹⁰¹ Hurşidbanu Natavan anıtı da

⁹⁶ Ohanian, 2007.

⁹⁷ Report.az., 2020.

⁹⁸ Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Azerbaijan Department For Analysis and Strategic Studies, s.343.

⁹⁹ Kurban, 2023, s.428-429.

¹⁰⁰ Akpınar, 1998.

¹⁰¹ Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, 2020.

Ermenilerin Ağdam'ı işgalini takiben yıkılmıştır. Anıt, II. Karabağ Zaferi'nin ardından, başlatılan restorasyonun ardından 4 Ekim 2022 tarihinde açılmıştır.¹⁰²

Karabağ Hanlığı'nın kurucusu ve ilk hanı Penah Ali Cevanşir Han'ın¹⁰³ mozolesi de büyük oranda tahrip edilmiş önemli anıtsal yapılardandır.¹⁰⁴ (EK 13). Penah Ali Han'ın yanı sıra İbrahim Halil Han ve Mehdikulu Han Cevanşiri'nin mozolelerini içeren “*İmaret Mezarlığı*” Ermeni işgali altında bulunduğu dönemde ağır şekilde tahrip edilmiştir. (EK 14)

Karabağ hanlarından Mehdikulu Han'ın inşa ettirdiği, bölgedeki Türk varlığının ulusal simgelerinden sayılan “*Han Sarayı*” da Ermeni işgali boyunca ihmal edilerek harap olmaya terk edilen en önemli yapılardan biridir.¹⁰⁵ (EK 15)

Azerbaycan profesyonel ses sanatının kurucusu, müzik folkloru üzerine araştırmaları ile tanınan önde gelen opera sanatçılarından Murtaza Meşedi Rıza oğlu Memmedov, nam-ı diğer “*Bülbül*”ün 19. yüzyıldan kalma evi de 1992'deki işgalden sonra Şuşa'da tahrip edilen en önemli yapılardan biridir. Ev ve bahçesindeki büst ciddi anlamda tahrip edilmiş; ev yaşanmaz hale getirilmiştir.¹⁰⁶

Ermenilerin Karabağ'da sebep olduğu tahribatın bir diğer boyutu, antik Alban mirasının kasti olarak asimile edilmesidir. M.S. 705'te Albanların Ermeni kilisesinin tesiri altına girdiği iddiası bulunsa da son araştırmalarda Albanların 1836'ya kadar Gregoryen mezhebine girmeden kalabildiği, Müslüman Türk ve İranlı topluluklar çevrili bir şekilde bölgede varlıklarını sürdürdükleri, tarihsel süreç boyunca farklı prenslikler kurdukları ve bu prensliklerin Azerbaycan'ın bir parçası olarak geliştiği ve Albanların hiçbir zaman Ermenice etkisi altına girmek durumunda kalmadıkları sonucuna varılmaktadır.¹⁰⁷ 1836 yılında I. Nikola'nın kararnamesinden sonra Alban dini yapıları Ermenilere tahsis edilmiştir.¹⁰⁸ Ermeniler, bu tarihten sonra Alban kiliselerinin kültürel dokusunu tahrip ederek kendisine mâl etmiştir. Azerbaycan devlet başkanı İlham Aliyev, ilgili kiliselerin tahrifata uğramadan önceki haline döndürülmesi için kapsamlı bir restorasyon girişimini yürürlüğe koymuştur.¹⁰⁹ Nitekim Dr. Hacer Verdiyeva'nın *Echo.az* ile yaptığı röportajdan da anlaşıldığı üzere, Alban kiliselerinin Ermeniler tarafından yok edildiği ve yağmalandığı, “*Alban-Udi Hıristiyan Topluluğu*” tarafından da yayınlanmıştır.¹¹⁰ Nitekim 2024 ortalarında bir Fransız Gazetesi olan La Gazette

¹⁰² Official web-site of President of Azerbaijan Republic, 2024.

¹⁰³ Hewsen ve Hasan-Jalaliants, 2013, s.44.

¹⁰⁴ Caucasus Heritage Watch, 2023b.

¹⁰⁵ Şuşa Şəhər Dövlət Qoruq İdarəsi.

¹⁰⁶ Kurban, 2023, s.435-437.

¹⁰⁷ Mammadova, 2021, s.79.

¹⁰⁸ Mammadova, 2021, s.81.

¹⁰⁹ Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, 2021.

¹¹⁰ Dž.Alekperova (Rusça), 2017.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

du Caucase tarafından Vatikan'ın tek resmi yayın organı *L'Osservatore Romano*'dan aktarılan makale, bu gerçeği onaylamaktadır. Makale, bugünkü Azerbaycan topraklarında daha önceden Albanlar adlı Hıristiyan bir topluluğun yaşadığı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilenler dışında kalan Kafkasya kiliselerinin Ermenilere değil; Albanlar'a ait olduğunu ileri sürmektedir. La Gazette du Caucase, konunun Ermeni diasporası arasında yarattığı karışıklığa atıfla makaleyi konu edinmektedir.¹¹¹

Karabağ'da bulunmalarına rağmen, Alban-Udi kiliseleri üzerindeki Gregoryenleştirme faaliyetlerine örnek teşkil etmeleri bakımından "*Kutsal Bakire Meryem Kilisesi*" ve "*Aziz Elisa Kala (Büyük) Kilisesi*" de önemlidir. İlki Gebele'nin Nij İlçesi'nde; diğeri ise Oğuz şehrinin güneydoğusunda konumlanmıştır. 19. yüzyılda Ermeniler tarafından Gregoryen mezhebine geçirme faaliyetlerine maruz kaldıklarından orijinallikleri bozulmuştur. Kutsal Bakire Meryem Kilisesi 12. yüzyılda inşa edilmiş; 18. yüzyılda doğal afetlere bağlı hasarlarından dolayı restore edilmiş ve 19. yüzyılda bölgedeki Ermeni etkisi dolayısıyla Gregoryen mezhebine sokma kapsamında mimari yapısı dönüştürülmüştür. Elisa Kala Kilisesi ise 1828 Türkmençay Antlaşması'nı takiben Oğuz bölgesine Rus Çarlığının yerleştiği Ermeniler tarafından "*Yeghishhe Arakel*" olarak yeniden adlandırılmış; kilisedeki Alban dini sembolleri sökülerek yerine Ermeni dini sembolleri yerleştirilmiştir. Kutsal Bakire Meryem Kilisesi 7 Kasım 2020 tarihinde restore edilmiş haliyle yeniden ziyarete açılmıştır.¹¹²

Kelbecer'de bulunan "*Hüdavenk (Dudavank) Manastırı*", II. Karabağ Savaşı'nın ardından tartışma yaratan bir başka yapıdır. Azerbaycan tarafından ilgili kilisenin Alban-Udi manastırı olduğunun iddia edilmesi, "*Monument Watch*" tarafından ele alınmış ve Azerbaycan'ın iddialarına anti tezler üretilmiştir. Bu anti tezler; manastırın adının Ermenice aslı olan "*Khutavank*"tan Hüdavenk'e dönüştürüldüğü, Türklere karşı savaşırken öldürülen *Hasan* isimli bir şahsa adandığı, duvarlarında bulunan haçkarların manastır binalarından daha eski olduğu ve manastırda sadece Ermenice kitabelerin bulunduğu.¹¹³ Ancak Azerbaycan tarafından manastır binasında rastlanılan Garagöz, Tursun, Hasan, Avag, Şams, Altun, Seyti, Ağbuh, Arzu gibi Türk kimliğiyle özdeşleşen isimler manastırın inşasında Türklerin etkisini refere eden ana bulgulardan biri olarak sunulmaktadır.¹¹⁴ Bununla birlikte, kilise kitabesinin "*Monument Watch*"

¹¹¹ AzerNews, 2024.

¹¹² Baku International Multiculturalism Centre, 2020.

¹¹³ Monument Watch.

¹¹⁴ Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, 2020.

tarafından aktarılan bölümünde* yapının Hasan isimli oğula adandığına dair bir anlam bulunmaz iken Hasan'ın bir Müslüman ve Türk ismi oluşu, ilgili bölümün orijinalliği konusunda soru işaretleri oluşturmaktadır. Nitekim Azerbaycan'ın da manastırda Türk izi olarak addettiği isimlerden biri Hasan'dır. İçerikteki diğer soru işareti, manastır haçkarlarının binalardan daha eski olduğu ifadesinin bir sonraki cümlede en yeni haçkarların 17. yüzyıldan kaldığı beyanıyla devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, haçkarların binadan bile daha eski olduğunu temellendirecek bilgi, içerikte bulunmamakta; en yeni haçkarların kaçınıcı yüzyıldan kaldığı, bu konuda aydınlatıcı olmamaktadır. Dolayısıyla ilgili anti tezlerden ikisi açıkça temelsizdir. Ayrıca manastırın 13. yüzyıl başlarında “*Arzukhatun Prensesi*” tarafından kocası ve iki oğlu anısına inşa ettirildiği ifade edilmiş; esasında “*Arzu Hatun*” olduğu bilinen isim, “*Arzukhatun*” şeklinde farklılaştırılmıştır*.

Ermeniler tarafından işgal edilen ve ismi “Martuni” olarak değiştirilen Hocavend'de inşa edilen “*Amaras Manastırı*” bir başka önemli yapıdır. Moisey Kalankatuklu, Albanya Tarihi adlı eserinin bir bölümü boyunca manastırdaki Aziz Grigoris mezarının Kral III. Vaçagan döneminde nasıl keşfedildiğini anlatmaktadır.¹¹⁵ Manastır, daha önceki bölümlerde II. Karabağ Savaşı sürecinde Türkler tarafından tehdit edildiği iddia edilen ve hatta Ermenilerin Rusya'dan özel destek aradığı bir olayın odak noktasıdır.¹¹⁶ Ermenilerin o bölgedeki varlıklarını temellendirmek için Amaras Manastırı'nı kullanmış oldukları bilinmektedir.¹¹⁷ Nargis Aliyeva, Hüdavenk Manastırı'nın mimari üslubu ile Şamahı Cuma Camii'nin mimari üslubu arasında, yakın kültürel kodlara sahip halklar tarafından inşa edildiklerini işaret eden benzerlikler olduğunu aktarır.¹¹⁸

Kelbecer'deki diğer önemli manastır olan *Gencesar Tapınağı*, daha önceki bölümlerde bahsedildiği üzere Ermenilerce “*Arsag Prensi*” olarak anılan Alban Prensi Hasan Celal tarafından 13. yüzyıl başlarında temelleri atılan bir kiliseyi de içermektedir. Albanların dini ve kültürel merkezlerinden biri olan bu manastırın duvarları 2012'de Ermeniler tarafından mermerle kaplanmış olup yapının avlusundaki inşaat çalışmaları, otantik görünümünü bozmuştur.¹¹⁹

* “*Büyük oğlum Hasan, Türkler ile yapılan savaşta Hıristiyan inancı uğruna öldürüldü ve küçük oğlum, zavallı annesini tesellisiz bir yas içinde bırakarak, Mesih'e kavuştu*” (Monument Watch)

* Buradaki isim, kilise ile ilgili bilgi veren Ermenistan'a ait başka bir kaynaktan “*Arzu-Khatun*” (Arzu Hatun) olarak geçer (AAHC Artsakh Diocese).

¹¹⁵ Kalankatuklu, 2006, s.72-76.

¹¹⁶ Armenia News, 2021.

¹¹⁷ Mavrakis, 2020.

¹¹⁸ Aliyeva, 2024, s.174.

¹¹⁹ Azerbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyi.

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

Zaferin ardından, Azerbaycan yönetimi bir yandan restorasyon çalışmalarını sürdürürken, diğer yandan Ermeni işgalinden kurtarılan bölgelere Azerbaycan vatandaşlarının kalıcı olarak yerleştirilmesine yönelik aşamalı geri dönüş sürecini resmî programlar çerçevesinde başlatmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Mülteciler ve Zorunlu Göçmenlerin İşleri Üzere Devlet Komitesi tarafından sağlanan verilere göre, yalnızca 2023 yılının ilk 11 ayında toplamda 901 aile, yani 3.516 kişi ata yurtlarına geri dönmüştür. Söz konusu dönemde Fuzuli kentine 308 aile (1.106 kişi), Laçın kentine 363 aile (1.389 kişi), Zengilan ilinin Ağalı köyüne 109 aile (545 kişi) ve Laçın'ın Zabuh köyüne ise 121 aile (476 kişi) yeniden iskân edilmiştir. 2023 yılı Aralık ayına kadar işgalden kurtarılan bölgelerde toplamda 987 aile (3.932 kişi) yeniden yerleşim sürecine dahil olmuştur.¹²⁰

2024 yılının 30 Ocak tarihine kadar toplam 1.360 aileden oluşan 5.354 kişi ata yurtlarına geri dönmüştür. 2026 yılına kadar ise 34.500 ailenin, yani yaklaşık 140.000 vatandaşın işgalden kurtarılan bölgelere iskân edilmesi planlanmaktadır.¹²¹

Sonuç

Makalenin ilk bölümünde detaylıca anlatıldığı üzere, Ermenistan tarafından Azerbaycan'a yöneltilen kültürel mirası tahrip suçlamaları, son dönemlerde gündemde fazlaca yer tutmaktadır. Ermenilerin Azerbaycan'a yönelttikleri suçlamaların temelinde "*zenofobik motivasyonlarla kasti iz silme politikası*" varken Azerbaycan, meseleyi "*tahrif edilmiş kültürel miras unsurlarının restorasyonu*" üzerinden değerlendirmektedir. Azerbaycan'ın Karabağ'da ve işgalden kurtarılan diğer bölgelerde yürüttüğü kültürel mirası koruma politikasının ilk boyutu, 1994-2020 döneminde tahrip edilen Türk-İslam mirasının onarılmasını kapsar. Ermenilerin işgali süresince Karabağ'ın özünde Türk yurdu olduğunu kanıtlayan birçok eser bilinçli bir şekilde tahrip edildiğinden Azerbaycan, bu boyutta etraflı bir restorasyon çalışması yürütmektedir. Bahsedilen kültürel miras politikasının ikinci boyutu, Ermeniler tarafından bölgedeki varlıklarını mantığa bürüme niyetiyle sahiplendikleri Alban-Udi mirası ile ilgilidir. "*Öze döndürme kisvesi ile iz silme*" suçlamalarının odak noktası da burasıdır. Ermenistan'ın kendisine ait olduğunu iddia ettiği Çarlık Rusya öncesi kilise ve manastırlar, Azerbaycan tarafından Albanlara ait kabul edilmektedir. Albanlar ve onların bıraktığı kültürel miras, tarihsel gerçekliklere aykırı bir biçimde Ermeniler tarafından sahiplenilmektedir. Nitekim, Ermenilerin Kafkasya'ya gelişi, bölgedeki yerleşme süreçleri ve devletleşmeleri tarihsel süreçte detaylı bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Tarihsel olay örgüsü Avrupalı haritacıların çizdiği dönem haritaları ile birleştiginde, Ermenilerin Güney

¹²⁰ Bayramova, 2024.

¹²¹ Bayramova, 2024.

Kafkasya’da 19. yüzyıl ve sonrasında, Rus Çarlığı’nın jeopolitik ihtirasları neticesinde, o döneme kadar Azerbaycan’a ait olan topraklarda görünür oldukları açıktır. Çalışmada sunulan haritaların Türk yahut Müslümanlar tarafından değil; günümüzde kültürel miras tahribatı iddiasını destekleyen Avrupa’nın haritacıları tarafından çizilmiş olması da ayrıca dikkate değerdir. Günümüzde Azerbaycan’a yönlendirilen “*devlet güdümlü zenofobi, yerinden etme, kültürel miras unsurlarının kasten tahrip ve tahrif edilmesi*” nevinden suçlamalar, tarihsel süreç ve kanıtlar ışığında açıkça haksız ve hatalıdır. Bugünkü Azerbaycan topraklarında Türk-İslam etkisinin artması sonucu Alban-Udi kilise mimarisi bugünkü Ermenistan topraklarında gelişimini sürdürmüştür. Bugün Ermenistan’ın kendisine ait addettiği ve bölgedeki varlığını tarihsel anlatıyla desteklemek adına kullandığı Alban-Udi Hristiyan mirası, Azerbaycan tarafından özüne döndürülmektedir. Bazı Avrupa ülkeleri, özellikle Fransa tarafından Ermenilere bölgede istikrarsızlığı teşvik eden maddi desteklerin yanı sıra kültürel mirasın sözde tahribatı üzerine manevi bir destek de söz konusudur. Son dönemde basında Karabağ’ın kültürel mirasına yönelik Ermenileri destekleyen birçok yeni haber yayımlanırken; 1994-2020 döneminde Ermeniler tarafından bölgede yapılan tahribat hakkındaki içerikler, Türkiye ve Azerbaycan’ın çabalarıyla sınırlı durumdadır.

Tarihsel süreçte, Avrupalı tarihçiler ve araştırmacıların kaleme aldığı dönem kaynakları, bugünkü Ermenistan topraklarının Çarlık Rusyası’nın nüfus politikalarıyla kasıtlı olarak dönüştürülen Türk toprakları olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili 19. yüzyıla ait kaynaklarda sunulan demografik veriler ve dönemin resmî belgeleri, Batı’daki güncel Ermeni yanlısı söylemin, bizzat kendi tarihçileri tarafından nasıl çürütüldüğünü göstermektedir. Günümüzde de Ermenilerin beklentilerinin aksine gelişmeler yaşanmakta; Azerbaycan aleyhine uluslararası algı oluşturma çabalarına rağmen, Vatikan’ın resmî yayın organı olan L’Osservatore Romano’da, Alban-Udi kiliselerinin varlığını belgeleyen bir çalışmanın yayımlanması bu çabalara ters düşen önemli bir gelişme olmuştur. 2024 yılı ortalarında yayımlanan bu çalışma, Ermenilerin Karabağ üzerindeki tarihî iddialarını çürütme noktasında büyük önem taşımaktadır. Vatikan’ın söz konusu yayınının, Alban-Udi kiliseleri üzerine Avrupa kaynaklı akademik çalışmalara ivme kazandıracağı öngörülmektedir. Bununla birlikte, benzer türde çalışmaların Türk Dünyası genelinde de yaygınlaştırılması, Kafkasya Albanlarının tarihsel süreçte daha görünür kılınması ve Azerbaycan’ın uğradığı tarihî haksızlıkların sona erdirilmesi açısından son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Kaynakları

- Arrowsmith 1816 Aaron Arrowsmith, (*W. Sheet*) *Outlines of the countries between Delhi and Constantinople*. London.
- Moll, 1709 Herman Moll, Special collections Middlebury College Library, *Persia*, 1709. Erişim tarihi: 12 Kasım 2024
- Moser 1856 Louis Moser. *The Caucasus and its people, with a brief history of their wars, and a sketch of the achievements of the renowned chief Schamyl*. London: D. Nutt.
- Scheda, 1847 Joseph Ritter Scheda. *XX. Georgia, Azerbaijan, Armenia, Iran*, 1847.
<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~323498~90092699>. ET: 24 Kasım 2024
- Glinka 1831 Glinka Sergej Nikolaeviç, *Opisanie pereselenija armjan adderbidžanskih v predely Rossii, s kratkim predvaritel'nym izloženiem istoričeskikh vremen Armenii* (Rusça), Moskova, 1831.
- Potto V. A. Potto, *Kavkazskaja vojna. Tom 3. Persidskaja vojna 1826-1828 gg.* (Rusça)
- Narodnyj Komissariat Prosvešenija ASSR 1932 *Perepis' naselenija Azerbajdžana 1931 goda. Vyp. 2. Narodnost', pol, vozrast, gramotnost' / Nar. komissariat prosvešenija ASSR. - Baku : Azerneşr, 1932. -280, [1] s. : tabl.* (Rusça)

b. Yayımlanmış Eserler

- AAHC Artsakh Diocese *AAHC Artsakh Diocese*. The Orthodox encyclopedia, published with the blessing and under the editorship of the Patriarch Kirill of the Church of Moscow and All Rus', presents the history of Dadivank. <https://artsakhdiocese.am/en/dadivanki-haykakanutyuny-pastogh-artasahmanyany-grakanutyun>
- ACLEDD 2024 *ACLEDD*. Destruction of Armenian heritage in Nagorno-Karabakh. <https://acleddata.com/2024/09/20/destruction-of-armenian-heritage/>. Erişim tarihi: 18 Ekim 2024
- Armenia News 2021 *Armenia News*. Abbot: Azerbaijanis want to occupy new positions across Amaras Monastery of Artsakh. <https://news.am/eng/news/623076.html> ET: 10 Ekim 2024
- Armenia News 2022 *Armenia News*. Amaras Monastery restoration program 2nd phase completed in Artsakh. <https://news.am/eng/news/697115.html> ET: 12 Ekim 2024
- Armenian National *Armenian National Committee of America*. (2016, May 30). Karabakh

- Committee of America 2016 Committed to cultural protection irrespective of origin. <https://anca.org/karabakh-committed-to-cultural-protection-irrespective-of-origin/>. ET: 21 Kasım 2024
- Armenian National *Armenian National Committee of America*. Nagorno Karabakh - Overview.
- Committee of America <https://anca.org/nagorno-karabakh-overview-2/> ET: 21 Ekim 2024
- Aydin 2024 Farman Aydin. September 19: Fiasco of pro-Armenian drama in European Parliament. *Azer News*: <https://www.azernews.az/analysis/231544.html>.
- Azərbaycan Respublikası *Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyi*. The victim of Əqli Mülkiyyət Agentliyi Armenian vandalism is Ganjasar Monastery. <https://copat.gov.az/en/news/the-victim-of-armenian-vandalism-is-ganjasar-monastery> ET: 21 Kasım 2024
- AzerNews 2024 *AzerNews*. (August 3). Vatican article on Caucasian Albania ignites controversy in Armenian diaspora, La Gazette du Caucase reports. <https://www.azernews.az/nation/229480.html> ET: 22 Kasım 2024
- AZERTAC 2022 *AZERTAC*. (2022, 03 18). Amaras Monastery Complex. https://azertag.az/en/xeber/amaras_monastery_complex-2060543
- Baku International *Baku International Multiculturalism Centre*. (2020, 11 17) Churches in Multiculturalism Centre 2020 Azerbaijan. <http://multikulturalizm.gov.az/en/post/1734/churches-in-azerbaijan.html> Erişim tarihi: 28 Eylül 2024
- Bayramova 2024 Bayramova Yeganə, “Böyük Qayıdış” proqramı uğurla icra edilir”, https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e97627_az.html
- Caucasus Heritage Watch 2023a *Caucasus Heritage Watch*. (April 5). Imarat Cemetery. <https://storymaps.arcgis.com/stories/1eb80f0db26c42aca77cf95d7003c8dd> Erişim tarihi: 10 Ekim 2024
- Caucasus Heritage Watch 2023b *Caucasus Heritage Watch*. (April 5). Panah Ali Khan Mausoleum. <https://storymaps.arcgis.com/stories/4795d002769049ca9cc7a7140bc08730>. ET: 17 Ekim 2024
- Ertl 2023 Michael Ertl, (2023, September 28). Nagorno-Karabakh: Conflict between Azerbaijan and Armenians explained. *BBC* <https://www.bbc.com/news/world-europe-66852070>
- European Parliament Legislative Observatory 2022

Azərbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

- European Parliament Legislative Observatory*. (03 10). Resolution on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh. <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/summary.do?id=1696840&t=d&l=en> ET: 10 Ekim 2024
- Fundação Calouste Gulbenkian. 2023
Fundação Calouste Gulbenkian. (2023, Oct 27). Supporting the Armenians of Nagorno-Karabakh. <https://gulbenkian.pt/armenian-communities/2023/10/27/supporting-the-armenians-of-nagorno-karabakh/>
- France Diplomacy Ministry for Europe and Foreign Affairs. .
France and for Europe and Foreign Affairs Armenia. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/armenia/france-and-armenia-65015/> ET: 01 Ekim 2024
- Ghazanchyan 2021a
Siranush Ghazanchyan, (2021, May 3). Azerbaijan “distorting” Ghazanchetsots Cathedral under the guise of “restoration” – Artsakh Ombudsman. *Public Radio of Armenia*. <https://en.armradio.am/2021/05/03/azerbaijan-distorting-ghazanchetsots-cathedral-under-the-guise-of-restoration-artsakh-ombudsman/> ET: 15 Ekim 2024
- Ghazanchyan 2021b
Siranush Ghazanchyan, (2021, May 31). Over 100 pilgrims visit Amaras Monastery in Artsakh. *Public Radio of Armenia*. <https://en.armradio.am/2021/05/31/over-100-pilgrims-visit-amaras-monastery-in-artsakh/> ET: 9 Eylül 2024
- Ghazanchyan 2024a
Siranush Ghazanchyan, (2024, September 19). European Parliament commemorates one year since ethnic cleansing in Nagorno Karabakh at the initiative of Nathalie Loiseau. *Public Radio of Armenia*. <https://en.armradio.am/2024/09/19/european-parliament-commemorates-one-year-since-ethnic-cleansing-in-nagorno-karabakh-at-the-initiative-of-nathalie-loiseau/> ET: 19 Ekim 2024
- Ghazanchyan 2024b
Siranush Ghazanchyan, (2024, June 24). Satellite images show extensive cultural heritage destruction in Artsakh – CHW. *Public Radio of Armenia*. ET: 10 Eylül 2024
- Google Earth 2024
Google Earth. <https://shorturl.at/oyGe6> Et: 10 Ekim 2024
- Google Earth 2024
Google Earth. <https://shorturl.at/93Lfc> Et: 10 Ekim 2024
- Goukassian 2022
Elena Goukassian, (2022, November 25). ‘Cultural erasure’ in the Caucasus: new satellite imagery shows ongoing destruction of Armenian heritage sites. *The Art Newspaper*. <https://www.theartnewspaper.com/2022/11/25/cultural-erasure-in-the-caucasus-spreads-new-satellite-imagery-shows-destruction-of-armenian-heritage-sites>

- Gröndal 2023 Anna Guðný Gröndal, (2023, December 19). Cultural heritage under threat. How targeting of heritage is used in conflicts seen through the conflict of Nagorno Karabakh. *Laboratorium för folk och kultur*. Et: 10 Ekim 2024
- Kayalı ve Gavin 2023 Laura Kayalı ve Gabriel Gavin, (2023, October 23). France sends weapons to Armenia amid fears of new conflict with Azerbaijan. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/france-armenia-fear-conflict-azerbaijan-nagorno-karabakh-zangezur/>
- Kucera 2019 Joshua Kucera, (2019, Dec 4). Karabakh's contentious mosque restoration. *Eurasianet*. <https://eurasianet.org/karabakhs-contentious-mosque-restoration>
- Maghakyan 2022 Simon Maghakyan, (2022, January 13). Cultural desecration is racial discrimination. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2022/01/13/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-cultural-desecration-is-racial-discrimination/>
- Mavrakis 2020 Anastasios Mavrakis (November 24) The ancient Armenian land of Artsakh. *Armenian Weekly*. <https://armenianweekly.com/2020/11/24/the-ancient-armenian-land-of-artsakh/>
- Migdalovitz 2001 Carol Migdalovitz, Armenia-Azerbaijan conflict. *CRS Issue Brief for Congress*. Washington, DC: Congressional Research Service, The Library of Congress. ET: 19 Kasım 2024
- Ministry of Culture of *Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan*. (2020, 10 05). Aghdam the Republic of Azerbaijan 2020aJuma Mosque. <https://culture.gov.az/en/common-news/13238>
- Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan Khudavang Monastery Complex. <https://culture.gov.az/en/common->
- Ministry of Culture of the Khurshudbanu Natavan's House. <https://culture.gov.az/en/common-news/13247> Republic Azerbaijan 2020b
- Monument Watch *Monument Watch*. About the Azerbaijani “restoration” of Surb Amenaprkich Ghazanchetsots Church in Shushi. <https://monumentwatch.org/en/alerts/about-the-azerbaijani-restoration-of-surb-amenaprkich-ghazanchetsots-church-in-shushi/>
- Monument Watch *Monument Watch*. Azerbaijan claims that Dadivank Monastery belongs to Udi Cultural Heritage. <https://monumentwatch.org/en/alerts/azerbaijan-claims-that-dadivank-monastery-belongs-to-udi-cultural-heritage/>
- Monument Watch *Monument Watch* Preserving the cultural and spiritual heritage of Nagorno-Karabakh: A conference at the European Parliament on January 24, 2024.
- News.az International 2019 *News.az International*. Azerbaijani MFA comments on news disseminated by Armenian media regarding repair of Yukhari

Azərbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı və İşgaldən Kurtarılan Bölgələrdəki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

- Govharagha mosque. <https://news.az/news/azerbajani-mfa-comments-on-news-disseminated-by-armenian-media-regarding-repair-of-yukhari-govharagha-mosque>
- Official Website of President
Official Website of President of Azerbaijan Republic. Ilham Aliyev examined of Azerbaijan Republic 2023 construction progress of Dashalti village mosque. <https://president.az/en/articles/view/62624>
- Official web-site of President
Official web-site of President of Azerbaijan Republic. Presidents of Azerbaijan Republic 2024 Azerbaijan and Kyrgyzstan inspected ongoing works at Palace of Panahali Khan and Imarat complex in Aghdam. <https://president.az/en/articles/view/65619/print>
- Ohanian 2007
Karine Ohanian. Karabakh mosques restored. *Institute for War and Peace Reporting.* <https://iwpr.net/global-voices/karabakh-mosques-restored> ET: 20 Eylül 2024
- Report.az. 2020
Report.az. Mosques destroyed by Armenians in Karabakh. <https://report.az/en/karabakh/if-armenia-had-respected-religious-monuments-and-mosques-it-would-not-have-destroyed-the-monuments-in-azerbaijan-s-occupied-territories/>
- Report.az.
Report.az, “Şuşada Yuxarı Gövhər Ağa məscidi əsası yenidənqurma və bərpadan sonra açılıb”, <https://report.az/dini-xeberler/ansa-yeni-papa-sosial-meselelere-ve-munaqiseler-diqqet-yetirir/>
- Spilioti 2024
Arnaud Spilioti. Armenians in Nagorno-Karabakh fear their religious heritage is in peril. *La Croix International.* <https://international.la-croix.com/world/armenians-in-nagorno-karabakh-fear-their-religious-heritage-is-in-peril> ET: 2 Kasım 2024
- State Committee on Work with
State Committee on Work with Religious Institutions. (2022, 10 06).
- Religious Institutions 2022
President Ilham Aliyev: “Armenians kept pigs and cows in the mosque” . <https://scara.gov.az/en/xeber/ictimaiyyetle-elageler/xeberler/prezident-ilham-eliyev-ermeniler-mescidde-donuz-ve-inek-saxlayiblar> ET: 20 Ekim 2024
- Şuşa Şəhər Dövlət Qoruq İdarəsi.
Şuşa Şəhər Dövlət Qoruq İdarəsi. . Khan's Palace. <https://shusha.gov.az/en/abide/xan-sarayi> ET: 25 Ekim 2024
- The A. Bakikhanov
The A. Bakikhanov Institute of History, N. A. . History of Garabagh. Institute of History Azərbaycan Respublikası

Müdafifə Nazirliyi: <https://mod.gov.az/en/history-of-karabakh-075/> Erişim tarihi: 22 Ekim 2024

The Armenian Mirror-Spectator

The Armenian Mirror-Spectator. Report by Caucasus Heritage Watch shows 2023 near total destruction of Armenian Heritage in Nakhichevan. <https://mirrorspectator.com/2023/06/22/report-by-caucasus-heritage-watch-shows-near-total-destruction-of-armenian-heritage-in-nakhichevan/> ET: 18 Ekim 2024

Turan.az.2023

Turan.az. “Caucasus Heritage Watch” lies for the second time about the destruction of the church in the village of Susanlig. <https://turan.az/en/social/caucasus-heritage-watch-lies-for-the-second-time-about-the-destruction-of-the-church-in-the-village-of-susanlig>

UN Human Rights Office

UN Human Rights Office. Information by Azerbaijan to the study on intentional destruction of cultural heritage. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/CulturalRights/DestructionHeritage/States/Azerbaijan.pdf> Erişim tarihi: 20 Eylül 2024

United Nations General Assembly

United Nations General Assembly Security Council. The War against

UN Security Council 2008

Azerbaijani Cultural Heritage. Official Document System -UN: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n08/238/57/pdf/n0823857.pdf> ET: 2 Ekim 2024

Vanyan 2024

Marut Vanyan, “Azerbaijan makes no secret of plans to erase all Armenian traces from Armenia”, *Aravot*. <https://en.aravot.am/2024/03/09/343623/>.

Azerbajdžanskaja

Demokratičeskaja Respublika. Territorija (Rusça). <https://axc.preslib.az/ru/page/6RCinSG2hs> Erişim tarihi: 20 Kasım 2024

Alekperova 2017

Dž. Alekperova. “Armjano-grigorijskaja cerkov’ na Protjaženii XIX stoletija uničtožala i grabila Albanskoe nasledie”. Albano-Udinskaja Hristianskaja Obsina — Azerbajdžanskoj Respubliki (Rusça) <https://udi.az/interview/0361.html> ET: 1 Ekim 2024

Karta Kavkazskogo

kraja s oboznačeniem granic 1799 goda, sostavlena v oboznačenii granic Voennno-Istoričeskogo otdela pri Štabe Kavkazskogo Voennogo 1799 goda 1899 Okrug. Istoričeskij očerk kavkazskih vojn ot ih načala do prisoeдинeniya Gruzii. Èlektronnaja ènciklopedija i biblioteka Runivers. (Rusça) <https://runivers.ru/mp/maps-detail.php?ID=470675> ET: 30 Eylül 2024

Azərbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

- Yüce 2024 Mehmet Yüce. Cumhurbaşkanı seçimi, *SETAV| Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı* <https://www.setav.org/yorum/azerbaycanda-yeni-donem-ve-one-alinan-cumhurbaskani-secimi>
- Akpınar 1998 Yavuz Akpınar, “Hurşid Bânû Nâtevan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* <https://islamansiklopedisi.org.tr/hursid-banu-natevan>
- Aliyeva 2024 Nargiz Aliyeva. “Azerbaycan’da Selçuklular döneminde Hıristiyanlığın yeri”, *XIX. Türk Tarih Kongresi*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 167-187.
- Alizada 2024 Nazrin Alizada, “Iran and the South Caucasus: The 44- Day Karabakh War in the Changing Geopolitical Equation”, *Review of Armenian Studies*, 50, pp.141-162.
- Alizadeh vd. 2021 R. Alizadeh - T. Aslanova - I. Brondz. *To whom belongs the land? confrontation in Karabakh: On the origin of the Albanian Arsacids Dynasty*. Voice of the Publisher, 7(1).
- Asker 2021a Ali Asker, “Azerbaycan’ın son hamlesi ve çatışmanın askerî-siyasi çözümü”, *Dünden bugüne Karabağ Sorunu* (Editör: Haydar Çakmak). Yenisey Kitap, Ankara, s. 115-129.
- Asker 2021b Ali Asker, “İkinci Karabağ Savaşı sonrası gelişmeler ve Azerbaycan’ın egemenlik hakkına yönelik ihlaller”, *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal). Selenge Yayınları, İstanbul, s. 323-334.
- Asker 2015 Ali Asker, “Ermeni Meselesi” ve Kafkasya Gerçekleri, *Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar-Gerçekler* (Editör: Hakan Boz), Aygan Yayınları. İstanbul, s. 446-509.
- Asker ve Şeyban 2021 Ali Asker - Sedanur Şeyban, “Historical background, legal qualification and Political consequences of Kurekcay Agreement”, *Giresun University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 7(1): s.34-50.

Azərbaycan Milli İlimler

- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMİA) A.A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü & Atatürk Araştırma Merkezi, *İravan Hanlığı*, Ankara, 2018.
- Bağirov, 2020 Bağirov Orxan, “Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri”, *Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi*, Bakı, s. 1-9.
- Beydilli, 1988 Kemal Beydilli. *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler*. Ankara TTK Yayınları.
- Bosworth, 1987 C. E. Bosworth. *Azerbaijan. iv. Islamic History to 1941*. Encyclopædia Iranica.

- Buxton, 1926 Harold Jocelyn Buxton. *Trans-Caucasia*. London: The Faith Press.
- Bünyadov ve Yusifov 2007 Azərbaycan Tarixi, Z.M. Bünyadov ve Y. B. Yusifov'un redaktesi ile, Bakü, Çıraç.
- Hasanov 2023 Habil Hasanov. Russia's Caucasus policy and its international consequences (70-80's of XVI. *E3S Web of Conferences*.
- Hewsen ve Jalalians 2013 Robert Hewsen - Sargis Hasan-Jalalians. *History of the Land of Artsakh: Karabagh and Genje, 1722-1827*. (K. V. Ketendjian, Çev.) Mazda Publishers.
- Imranly 2007 Kamala Imranly. *War against Azerbaijan targeting Cultural Heritage*. Ministry of Foreign Affairs, Republic of Azerbaijan; Heydar Aliyev Foundation.
- İsmayıl ve Necefoğlu, 2021 Toğrul İsmayıl, A. Necefoğlu, *The Caucasus states' relations with Russia. In The changing perspectives and 'new' geopolitics of the Caucasus in the 21st century*. Astana Yayınları. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/66782660/THE_CHANGING_PERSPECTIVES_AND_NEW_GEOPOLITICS_OF_THE_CAUCASUS_IN_THE_21ST_CENTURY_AKADE-libre.pdf ET: 06 Ekim 2024.
- Kalankatuklu 2006 Moisey Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*. (M. İsmayilov, Dü., & Z. Bünyadov, Çev.) Bakı: Avrasiya Press.
- Kurban 2023 Vefa Kurban. *Historical background of the Karabakh conflict and Shusha, the cultural capital*. Cambridge Scholars Publishing.
- Kurban ve Çümen 2020 Vefa Kurban - Nur Çümen, "Tarihi ve güncel boyutları ile Karabağ", *ULİSA 12 (8)*, s.20-33
- Kurban ve Ergün 2021 V. Kurban, O. Ergün, "The war between period and exclamation mark: New reality and Nagorno-Karabakh: The cemre that fell to Nagorno-Karabakh". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 36(1), s.209–251.
- Kurban ve Gül 2023 V. Kurban, B. Gül, "Considering Turkish-Russian relations from a historical perspective: Boris Nikolayevich Yeltsin's period", *Islamic History and Literature*, 1(2), s. 135–147.
- Mammadova 2021 Farida Mammadova. *Caucasian Albania and Albanians*. Bakü: Baku International Multiculturalism Centre.
- Ministry of Foreign Affairs of The Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Azerbaijan Department for Analysis and Strategic Studies*. Documents of international organizations Republic of Azerbaijan on the

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

- Armenia-Azerbaijan Conflict in 1992-2020.
<https://www.mfa.gov.az/files/documents-of-international-organizations-on-the-armenia-azerbaijan-conflict.pdf>
- Planhol 1987 X. Planhol, "Azerbaijan i. Geography", *Encyclopaedia Iranica*.
<https://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-i> ET: 20 Ekim 2024
- Resulzade 1955 Mehmet Emin Resulzade. *Azerbaycan problemi*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Saydam 1990 Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı işgali", *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 5(1), s. 239-257.
- Sümer 1957 Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, 21(83), s.429-448.
- Toprak ve İsmayıl 2025 M. K. Toprak, T. İsmayıl, "Rusya Federasyonu'nun Büyük Güç Olma Politikasında Yakın Çevre Doktrini", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), s.614-630.
- Toynbee 1916 Arnold J. Toynbee. *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire ; documents presented to Viscount Grey of Fallodon*. London: Hodder and Stoughton.
- Wolff 2011 David Wolff, "Stalin's postwar border-making tactics: East and West", *Cahiers du Monde russe*, 52(2/3), s. 273-291.
- Yeşilot 2008 Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 14 Sayı: 36, s.187-199.
- Yeşilot 2015 Okan Yeşilot. *Ateş çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe Yayınevi.
- Yusifov 2024 Asım Yusifov, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nın Ardından İşgal Sonrası Bölgelerin Yeniden Yapılandırılması*, Karabük Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Karabük.

SUMMARY

Karabakh has been part of the international agenda for years. While armed conflicts were the focal point in the past, nowadays, preserving cultural heritage in Karabakh is the most popular topic in newspapers. After the Karabakh War II, Azerbaijan saved its territories occupied by Armenians, and İlham Aliyev, President of Azerbaijan, initiated restoration projects throughout Karabakh and seven areas around it. The restoration projects have been assessed as "Trace-Erasing Policy" by Armenian media and Armenians. Armenians accuse Azerbaijan of erasing Armenian traces and cultural heritage in Karabakh. Armenians support their claim by claiming that Albanian churches belong to them. However, Karabakh has been a Turkish settlement area in the South Caucasus for centuries.

In the 1st Century A.D., Caucasian Albanians, uniting many different communities, including Turks, were the inhabitants of these territories. Caucasian Albanians officially converted to Christianity in the 4th century A.D. Ancient churches in Karabagh belong to Caucasian Albanians. In the 8th century, Muslim Arabs arrived in the South Caucasus. Some of the Albanians embraced Islam, but some of them kept Christianity. In the Caucasian lowlands, especially the right bank of the Kura River, many Islamic states such as the Seyyids, the Seddadis, the Safavids, etc. In this context, the development of Christianity shifted to the left bank of the Kura River, which corresponds to present-day Armenia. After the diffusion of Islam into the South Caucasus, Turks migrated from Central Asia and mixed with Mongols, who arrived after the Turks in the 13th century. Synthesis of Mongols and Turks has an important role in formation of the Azerbaijani identity.

The South Caucasus was a chaotic and conflict area amongst the great powers of that period; therefore, the unification of Armenians was impossible in the Caucasus. Already, an Armenian presence in the South Caucasus cannot be referenced to until the 18th century when the Russian Empire began to expand into the region. As the Russian Empire expanded to the South Caucasus, Armenians were carried from Iran and Eastern Anatolia to the South Caucasus and were settled in Azerbaijan's territories along that Russian southern border, so that it could hold securely. Russia settled hundreds of Armenians in the South Caucasus beginning of the 18th Century; however, according to demographic data, by the end of the 1920s, the Armenian population was lower than the Turk population in Karabakh and Nakhcivan. Moreover, in Erivan, the capital of Armenia, Armenians scarcely exceeded Turks despite all Armenization efforts in the region. In 1915, World War I Period, while Russian invaders receded from Eastern Anatolia, hundreds of Armenians fled to the South Caucasus, and many of them stayed there. newly arrived Armenians were supported intensively by London, Boston, and Moscow. In the Soviet period, the Azerbaijan Soviet was isolated from nationalism with the Russians and Armenians. Since 1923, Karabakh has been an autonomous region dependent on Azerbaijan. However, in the 1980s, Armenians began claiming rights over Karabakh lands with the effect of Gorbachov's "Glasnost" Policy. In this context, Turk-Armenian debates were held, and Soviet Russia declared strict management. Ultimately, Karabakh was attached to Armenia with Russian support. In 1988-1994, the War between Azerbaijan and Armenia cost around 32.000 civilian Azerbaijanis' and 16.000 Azerbaijani soldiers' lives. Azerbaijan lost around 20 percent of its lands.

Following the Armenian occupation between 1994 and 2020, numerous human values and cultural assets belonging to Turks in Karabakh and the surrounding seven regions were destroyed. Almost all mosques in Karabakh were demolished, and Alban-Udi cultural traces in ancient churches were deliberately altered. The residences and palaces of Azerbaijani intellectuals and historical figures who had lived in the region were also destroyed.

Armenian sources have adopted the concept of the "Caucasianization of Armenians" as a means to justify territorial claims over Karabakh and to accuse Azerbaijan of misappropriating cultural heritage. To support this narrative, Armenians

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

have attempted to assimilate themselves into the Christian Alban historical context of Karabakh.

They embraced a fictional historical narrative based on Albanian Christian culture. However, these constructed claims have been challenged not only by Turkish scholars but also by the Vatican. A recent article published in the Vatican's official publication clearly stated that the ancient churches and sacred sites in Karabakh historically belong to the Albanian-Udi Christian community. These churches were officially transferred to the patronage of the Armenian Apostolic Church by Tsar Nicholas I of Russia in 1836.

The primary aim of this study is to highlight, in light of historical evidence, the extent of cultural destruction and manipulation carried out in Karabakh, and to draw attention to the reputational injustices faced by Azerbaijan.

EKLER

EK 1: Daşaltı Köyü ve Camii Uydu Görüntüleri

Google Earth, 5 Nisan 2024. <https://shorturl.at/oyGe6>

EK 2: Susanlıq Köyü ve St. Sargis Kilisesi.

Google Earth, 5 Eylül 2023. <https://shorturl.at/93Lfc>

Azərbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahrifatı ve İşgaldən Kurtarılan Bölgələrdəki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

EK 3: Glinka Sergej Nikolaeviç'in kitabından alıntılar

Glinka Sergej Nikolaeviç, Opisanje pereselenija armjan adderbidžanskih v predely Rossii, s kratkim predvaritel'nym izloženiem istoričeskikh vremen Armenii (Rusça), Moskova, 1831, s. 107-111; Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi (AMİA) A.A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü & Atatürk Araştırma Merkezi, İravan Hanlığı, Ankara, 2018, s. 22.

EK 4: 1709 Yılı İran Haritası, sınır şehri Erivan (Eruan), Karabağ ve Bakü.

Special Collections, Middlebury College Library, Herman Moll, Persia, 1709.
https://archive.org/details/rbms-maps_Persia

Azerbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

EK 5: Gürcistan'da Çizilen 1899 Tarihli Harita Üzerinde Şeki, Şirvan, Erivan, Karabağ, Nahçıvan Hanlıkları

Runivers; Kavkazskij kraj s oboznačeniem granic 1799 goda. Karta sostavlena v Voenno-Istoričeskom Otdelje pri Štabe Kavkazskogo Voennogo Okruga. Tiflis 1899 goda (Rusça)

EK 6: Gökçe Gölü, İran Kafkasyası, Karabağ ve bölgeye yerleştirilen Ermeniler

David Rumsey Historical Map Collection

Scheda, Joseph Ritter (1815-1888). XX. Georgia, Azerbaijan, Armenia, Iran, 1847.
<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~323498~90092699>

EK 7: Van Gölü'nün doğusundan itibaren Bugünkü Ermenistan Topraklarını Kapsayan Azerbaycan Haritası (1816).

Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc. <https://shorturl.at/uJqRc>

EK 8: Karabağ Ağdam Şehri'nin Türk ve Ermeni Nüfus Kayıtları (1931 Yılı)
(Kırsal Nüfus) (Kentsel Nüfus)

Y. İ.	TÜRK NÜFUSU		ERMENİ NÜFUSU	
	Kırsal Nüfus	Kentsel Nüfus	Kırsal Nüfus	Kentsel Nüfus
1931
1927
1923
1919
1915
1911
1907
1903
1899
1895
1891
1887
1883
1879
1875
1871
1867
1863
1859
1855
1851
1847
1843
1839
1835
1831
1827
1823
1819
1815
1811
1807
1803
1799
1795
1791
1787
1783
1779
1775
1771
1767
1763
1759
1755
1751
1747
1743
1739
1735
1731
1727
1723
1719
1715
1711
1707
1703
1699
1695
1691
1687
1683
1679
1675
1671
1667
1663
1659
1655
1651
1647
1643
1639
1635
1631
1627
1623
1619
1615
1611
1607
1603
1599
1595
1591
1587
1583
1579
1575
1571
1567
1563
1559
1555
1551
1547
1543
1539
1535
1531
1527
1523
1519
1515
1511
1507
1503
1499
1495
1491
1487
1483
1479
1475
1471
1467
1463
1459
1455
1451
1447
1443
1439
1435
1431
1427
1423
1419
1415
1411
1407
1403
1399
1395
1391
1387
1383
1379
1375
1371
1367
1363
1359
1355
1351
1347
1343
1339
1335
1331
1327
1323
1319
1315
1311
1307
1303
1299
1295
1291
1287
1283
1279
1275
1271
1267
1263
1259
1255
1251
1247
1243
1239
1235
1231
1227
1223
1219
1215
1211
1207
1203
1199
1195
1191
1187
1183
1179
1175
1171
1167
1163
1159
1155
1151
1147
1143
1139
1135
1131
1127
1123
1119
1115
1111
1107
1103
1099
1095
1091
1087
1083
1079
1075
1071
1067
1063
1059
1055
1051
1047
1043
1039
1035
1031
1027
1023
1019
1015
1011
1007
1003
999
995
991
987
983
979
975
971
967
963
959
955
951
947
943
939
935
931
927
923
919
915
911
907
903
899
895
891
887
883
879
875
871
867
863
859
855
851
847
843
839
835
831
827
823
819
815
811
807
803
799
795
791
787
783
779
775
771
767
763
759
755
751
747
743
739
735
731
727
723
719
715
711
707
703
699
695
691
687
683
679
675
671
667
663
659
655
651
647
643
639
635
631
627
623
619
615
611
607
603
599
595
591
587
583
579
575
571
567
563
559
555
551
547
543
539
535
531
527
523
519
515
511
507
503
499
495
491				

Azərbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Tahribatı ve İşgalden Kurtarılan Bölgelerdeki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

Çəm'i	5.656	2.403	5.225	949	5.384	2.925	4.991	823	134	101	70	34
Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего
Возраст												
Çəm'i	21.334	6.088	19.250	1.448	20.522	5.860	18.615	1.411	71	39	9	5
Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего	В том числе грамотных	Всего

Perepis' naselenija Azerbajdžana 1931 goda. Vyp. 2. Narodnost', pol, vozrast, gramotnost' / Nar. komissariat prosvetišeniya ASSR. - Baku : Azernešr, 1932. - 280, [1] s. : tabl. (Ruşça)

EK 9: Ermeni İşğali Altındaki Karabağ Dönemi'nden Ağdam Cuma Mescidi

Ağdam Cümə Məscidi işğal dövründə

Ermenilərin işğala çevirdikləri Ağdam Cümə məscidi. Fotoqraf Andrey Qalafiyev

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası,
ABİDƏLƏR, <https://files.preslib.az/projects/aghdam/abideler.pdf>

EK 10: Saatli Camii'nin İşgal Öncesi, İşgal Dönemi ve İşgalden Sonraki Vaziyeti.

Şuşa Şəhər Dövlət Qoruq İdarəsi

<https://shusha.gov.az/storage/app/uploads/public/659/bf4/efc/659bf4efc5135328909446.jpg>

EK 11: Üzeyir Bey Hacıbəyli'nin Şuşa'daki Tahrir Edilmiş Evi

Kurban, V. (2023). Historical Background of the Karabakh Conflict and Shusha, the Cultural Capital. Cambridge, Scholars Publishing, s.430.

Azərbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Təhribəti və İşğaldən Kurtarılan Bölgələrdəki Restorasiya Çalışmalarına Dair Tartışmalar

EK 12: Hurşıdbanu Natavan'ın Təhrip Edilmış Evi.

şuşa řəhər Dövlət Qoruq İdarəsi <https://shusha.gov.az/en/abide/xan-qizi-natevanin-evi>

EK 13: Penah Ali Han'ın Təhrip Edilmış Mozalesi

Caucasus Heritage Watch 2023b

<https://storymaps.arcgis.com/stories/4795d002769049ca9cc7a7140bc08730>

Azərbaycan Kültürel Mirasına Yönelik Ermeni Təhribatı və İşğaldən Kurtarılan Bölgələrdəki Restorasyon Çalışmalarına Dair Tartışmalar

EK 15: Han Sarayı'nın Ermeni İşgali Altında Geldiği Durum.

Şuşa Şəhər Dövlət Qoruq İdarəsi <https://shusha.gov.az/en/abide/xan-sarayi>

EK 16: Ermeni İşgali'nden Kurtarılan Ağdam Şehri'ndeki Təhribat.

Radio Free Europe/Radio Liberty <https://www.rferl.org/a/inside-agdam-the-ghost-city-of-the-caucasus-after-1990s-conflict/30966555.html>